

Katholieke Universiteit Nijmegen
Faculteit de Godgeleerdheid

INLEIDING BOEDDHISME

WERKOPDRACHTEN

Cathrien de Pater

januari 2002

Student KUN Masters Spiritualiteit 0144371
Radboudweg 23, 3911 BE Rhenen
Tel/fax: H: 0317-617490 W: 0318-671406
Email: centerforce@wxs.nl of c.h.de.pater@eclnv.agro.nl

INHOUD

1. De 4 Edele Waarheden voor beginners (handout)
2. De Boeddhistische ideale staat en het Koninkrijk Gods
3. Mahâyâna-filosofie
4. Vergelijking van een Bodhisattva met een stereotiep 'heilig mens'
5. Beschrijving van een Boeddhabeeld

Apart beschikbaar: Werkopdracht 6, *Boeddhisme en natuur: inspiratie en actie?*

Foto voorzijde: Boeddhabeeldje uit het Brantas-district, Oost-Java
(beschreven in *Werkopdracht 5*)

INLEIDING BOEDDHISME

Werkopdracht 1

Cathrien de Pater
Student KUN Masters Spiritualiteit 0144371
Radboudweg 23, 3911 BE Rhenen
Tel/fax: H: 0317-617490 W: 0318-671406

Email: centerforce@wxs.nl of c.h.de.pater@eclnv.agro.nl

DE 4 EDELE WAARHEDEN VOOR BEGINNERS: EEN HANDOUT

Vooraf

Voor wie is deze hand-out bedoeld?

Deze hand-out is bedoeld voor studenten met minimaal een VWO- of HBO-opleiding die beginnen met het boeddhisme. De inhoud van het studieboek van Harvey (zie Bronnen) vanaf het begin t/m hoofdstuk 2 wordt bekend verondersteld.

Opmerkingen over de gebruikte terminologie

De oorspronkelijke termen staat *cursief* afgedrukt. Deze zijn in Pali of, met vermelding daarbij, in Sanskriet (Skt.). De Engelse termen zijn voor zover mogelijk in het Nederlands vertaald. Waar door vertaling de nuance verloren zou gaan is de Engelse term aangehouden.

Inleiding

Wat zijn de 4 edele waarheden en wat kan je ermee?

De 4 Edele Waarheden vormen de basis voor alle hogere leerstellingen in het boeddhisme. Ze werden reeds door de Boeddha zelf verwoord in zijn beroemde eerste toespraak, en zijn bedoeld voor die mensen die al een beetje op weg zijn in hun spirituele ontwikkeling. Je bent er klaar voor als je op de hoogte bent van karma en wedergeboorte, hebt geleerd om je goed te gedragen, van allerlei geneugten af te zien, en kalm, vreugdevol en met open geest door het leven te gaan. Het boeddhisme wordt immers gezien als een trainingsweg die steeds dieper gaat.

De leer van de 4 Edele Waarheden is geen dogma, maar meer een stel instrumenten om de wereld te onderzoeken. Je kan het vergelijken met ziekte en genezing. Hij bestaat uit 4 onderdelen:

1. Lijden bestaat – *er is een ziekte (diagnose)*
2. De oorzaken van het lijden – *de ziekte wordt door iets veroorzaakt.*
3. Er is een uitweg uit het lijden – *de ziekte kan worden genezen.*
4. Het achtvoudige pad – *het geneesproces.*

Bronnen:

1) Peter Harvey, 1990. *An Introduction to Buddhism; Teachings, history and practices*. Cambridge University Press, hoofdstuk 3, pp. 47-72.

2) cursus & lezing (op video) door Stephanie Kaza m.m.v. Sharpham Buddhist College, Devon, UK, over "*Buddhism and Ecology*", maart 2001 aan het Schumacher College, Devon, UK

1. De eerste Edele Waarheid: er bestaat lijden ('dukkha')

1.1. *Dukkha*

"*Dukkha*" moet je breed opvatten: het omvat het hele scala van onvrede met de wereld tot frustratie en hevig lijden. Het is dus niet alleen het fysieke en mentale lijden, maar alle gevoelens van verlies en onvolmaaktheid die voortkomen uit de vergankelijkheid en wisselvalligheid van het leven. *Dukkha* wordt op diverse manieren ingedeeld, zoals bijvoorbeeld als volgt:

1. lijden dat voortkomt uit ons fysieke, biologische bestaan: pijn, ziekte, dood etc. Door wedergeboorte overkomt ons dit steeds weer;
2. lijden dat voortkomt uit de veranderlijkheid van het leven waardoor je vreugdevolle dingen niet vast kunt houden en onplezierige dingen niet kan vermijden. Je hebt dus altijd een basisgevoel van onvrede.
3. lijden dat voortkomt uit 'conditioned phenomena', m.a.w. onderliggende oorzaken (zie verderop).

1.2. Onze persoonlijkheid: de vijf 'groups of grasping' (*upādāna-khandha*).

Die *dukkha* komt voort, zegt de Boeddha, uit de opbouw van onze persoonlijkheid. Die bestaat uit de zg. '**5 groups of grasping**' (*upādāna-khandha*). Dit zijn:

- 1) *rūpa*: de stoffelijke vorm, bestaande uit 4 basiselementen waaruit onze botten, vlees, bloed etc. is gevormd:
 - a. vastheid, lett. 'aarde'
 - b. cohesie, lett. 'water'
 - c. energie, lett. 'vuur'
 - d. beweging, lett. 'wind'
- 2) *vedanā*: '**gevoel**': de basale genotsbeleving van elke ervaring, zowel lichamelijk als mentaal: plezierig, onplezierig, of neutraal.
- 3) *saññā*: het **verwerken** (door waarneming, herkenning en interpretatie) van gevoels- en mentale objecten zodat je er een 'etiketje' op kunt plakken: zo is iets of iemand bijvoorbeeld 'geel', 'een vrouw', of 'angst'. Zonder *saññā* kan je je wel bewust zijn van iets, maar dan weet je niet *waarvan* je je bewust bent.
- 4) de *sankhāra*'s: '**vormende activiteiten**' (Eng. 'constructing activities'): een aantal toestanden ('states') die aan de basis staan van de handeling of iemands karakter vormen. Sommige *sankhāra*'s zijn behoorlijk actief, bijv. besluitvaardigheid, vreugde of haat. andere zijn meer passief: aandacht, prikkeling van de zintuigen. Sommige zijn ethisch neutraal, maar vele zijn ethisch 'kundig' of 'onkundig' - d.w.z. je bouwt er je karma mee op of juist niet. De meest kenmerkende *sankhāra* is de wil; deze staat gelijk met karma.
- 5) *viññāṇa*: (**onderscheidend**) **bewustzijn**. Hiermee word je je ergens van bewust, zodat het *saññā* het kan waarnemen en klassificeren. Er zijn 6 soorten *viññāṇa*, al naargelang je iets met je oog, oor, neus, tong, lichaam of 'mind'-orgaan waarneemt. De geest (Eng. 'mind') is volgens het boeddhisme ook een (zintuiglijk) orgaan. De *viññāṇa* staat dan ook gelijk met het begrip *citta*, de centrale focus van je persoonlijkheid, 'geest', 'hart', of 'gedachte', m.a.w. een 'geestestoestand' of 'mentaliteit'.

1.3. Het niet-zelf ('*anatta*')

Het boeddhisme is er in de praktijk voornamelijk op gericht om deze stappen van onze persoonlijkheid te zuiveren, te ontwikkelen en harmonieus met elkaar te laten integreren. Dit door beoefening van deugdzaamheid en meditatie. Hierbij wordt het de beoefenaar gaandeweg duidelijk dat een persoon niet uit één geheel bestaat, maar uit een samenhang van fysieke en mentale processen ('*Dhamma*'s) die voortdurend veranderen en elkaar beïnvloeden. En omdat alles (behalve *Nibbāna*) verandert, in de natuur en in de mens, ben je nooit hetzelfde. Je kunt ook nooit volledig invloed op die veranderingen uitoefenen. Daarom, zegt de Boeddha, heb je dus ook geen 'zelf'. Hiermee gaat hij in tegen de opvattingen in het Brahmanisme of het Jainisme, die wel een 'zelf' (Skt. *ātman*) resp. 'levensprincipe' (*jīva*) erkennen. Maar ook keert hij zich tegen iedereen die met noties van een permanent 'ik' rondloopt, en dat zijn we vrijwel allemaal. Wie zegt niet wel eens: "Ik ben blij, bang etc.?" Als de Boeddha naar 'jezelf' verwijst, bedoelt hij die bepaalde verzameling mentale en fysieke toestanden die jou op dat moment vormen. Maar daarbinnen zit dus geen onafhankelijk, permanent *zelf*. Net zoals je met het woord 'auto' het geheel aanduidt van alle onderdelen die op een bepaalde manier met elkaar

functioneren, vormen de *khandha*'s samen een 'wezen'. Maar er zit geen bepaald onderdeel in dat daarvan een onafhankelijke, controlerende kern vormt.

We lijken wel enigszins permanent omdat sommige *citta*'s zich vaak herhalen (ook in opeenvolgende levens), maar ook deze veranderen uiteindelijk. We kunnen alle processen binnen onze persoonlijkheid maar gedeeltelijk controleren. Zo niet, dan loopt het uit de hand en hebben we *dukkha*. Het *Nibbāna*, dat wel de impermanentie en *dukkha* overstijgt, is ook niet-zelf. De lering van het niet-zelf is niet zozeer filosofisch bedoeld, maar vooral als praktisch hulpmiddel om gehechtheid te boven te komen. Want ook geloof aan een eigen 'ik' is gehechtheid, en dus een van de vele oorzaken van wedergeboorte.

2. De tweede Edele Waarheid: de oorzaken van het lijden

2.1. De oorzaken

Dukkha - zegt de Boeddha - wordt veroorzaakt door:

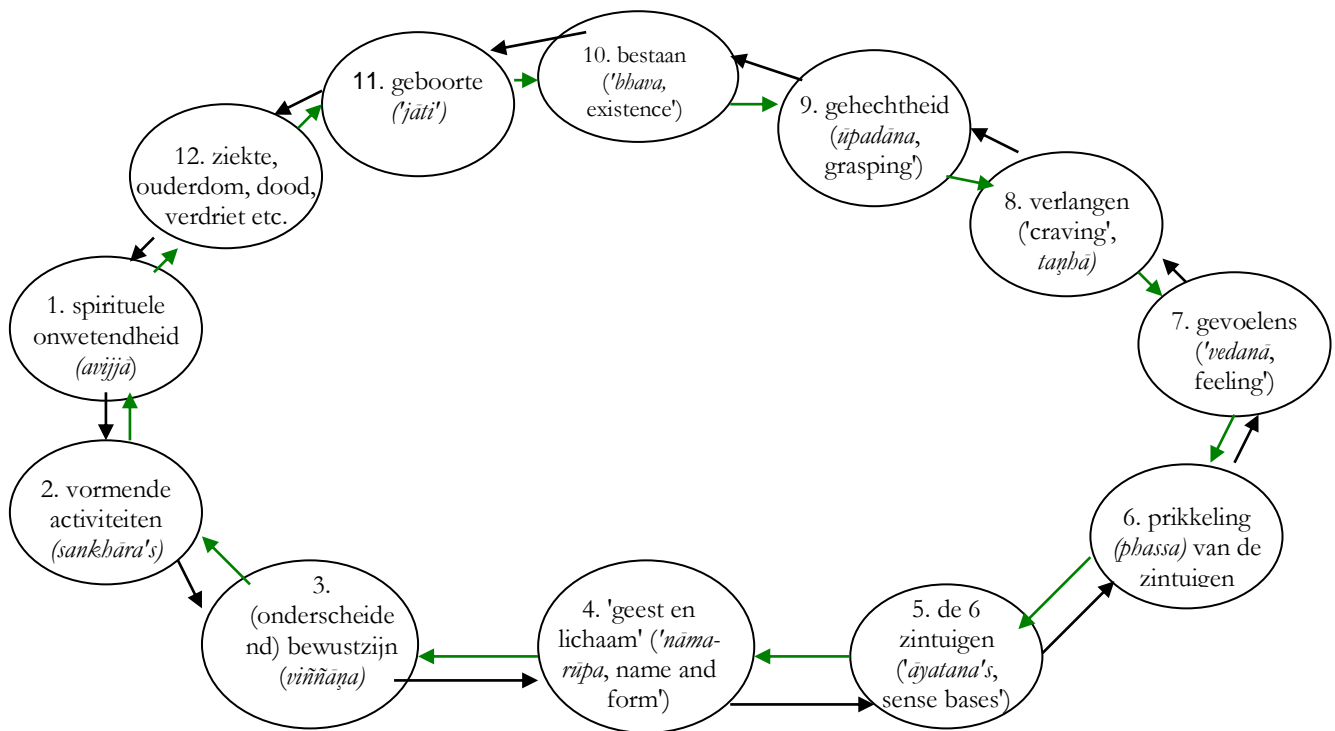
- 1) *taṇhā*, 'verlangen' (lett. 'dorst', Eng. 'craving'); hierdoor ontstaat:
 - a) frustratie, want verlangen wordt nooit permanent vervuld;
 - b) aanzet tot acties die weer karmische resultaten geven, met als gevolg wedergeboorte, dus *dukkha*;
 - c) ruzie, strijd en conflicten tussen individuen en groepen.Er zijn 3 soorten verlangen:
 - a) naar zintuiglijk genot;
 - b) naar 'bestaan': het verdedigen van jezelf, vergroten van je ego, of een eeuwig leven na de dood als een ik.
 - c) naar 'niet-bestaan': het afwijzen van onplezierige dingen (ook het ultieme afwijzen, zelfmoord, leidt ironisch genoeg weer tot wedergeboorte!)
- 2) *ditṭhi*, 'views': te strak aangehouden standpunten waardoor je blikveld vernauwt en je dogmatisch wordt. Ze worden gezien als verborgen vormen van hoogmoed. Er kunnen conflicten uit ontstaan, kleine zowel als grote, en uiteindelijk zijn ideologisch geïnspireerde gruwelregimes (Hitler, Rode Khmer) ervan het gevolg.
- 3) *māna*, 'verwaandheid'.

2.2. 'Conditioned Arising': de '12 *nidāna*'s', 'schakels van oorzaak en gevolg'

Centraal in het boeddhisme staat de doctrine van de '12 *nidāna*'s', 'schakels van oorzaak en gevolg' (Eng. 'Conditioned Arising'¹). Deze hangt sterk samen met de Tweede Edele Waarheid. Ze verklaart namelijk ook hoe *dukkha* ontstaat, maar dan in een dynamische kringloop van oorzaken en gevolg. Zie het plaatje: de ene schakel vormt de voorwaarde voor de volgende, en wordt veroorzaakt door de vorige. De 5 elementen van de persoonlijkheid (*khandha*'s) van de Eeste Edele Waarheid zitten erin, maar ook wordt uitgelegd hoe ze op elkaar inwerken en hoe dit samenhangt met karma en geboorte. De zwarte pijlen geven dit weer. De cyclus draait rond zonder de veronderstelling van een permanent 'zelf'. Je vraagt dus niet: 'wie verlangt er?' (schakel 8) maar: 'wat scheidt de voorwaarden ervoor?' ('gevoel', schakel 9).

Maar ook omgekeerd: je kan *dukkha* beëindigen door de weg terug te volgen (groene pijlen). Het is dus een methodisch instrument dat je kan toepassen op je morele en spirituele leven, als individu zowel als groep.

¹ ook wel genoemd: 'the 12 limbs of co-dependent origination' (Kaza, 2001). Door mij hier vrij in het Nederlands vertaald.

2.3. Voorbeeld van hoe de 12 nidāna's werken

Het volgende voorbeeld² maakt duidelijk hoe dit werkt, aan de hand van een hedendaags probleem, de koopverslaving (consumentisme) met al zijn kwalijke gevolgen voor mens en milieu. Met de '12 nidāna's' kan je dit probleem analyseren en daaruit een oplossing afleiden. Als uitgangspunt kan je in principe met elke schakel beginnen. Neem bijvoorbeeld 'craving' (8): we verlangen naar eten, kleren, luxeproducten; andere dingen - onkruid, rimpels - willen we niet. Dat verlangen of die afkeer wordt gewekt door onze gevoelens (7). Hierop speelt de advertentie-industrie in. Die gevoelens worden gevoed door plaatjes, clips etc: onze zintuigen worden geprikkeld (6). Wij ontvangen die beelden met onze zintuigen, de 'poorten van je bewustzijn' (5). De vorm en kwaliteit van de zintuigen zijn voor iedereen weer anders; een mens ziet de dingen anders dan bijv. honden of bijen. Dat hangt af van je 'geest-en-lichaam', het geheel van je organisme (4). Maar die zijn, in dit leven, weer het resultaat van conditionering door eerdere ervaringen in je vorige of huidige leven, die je bewustzijn (3) hebben gevormd. Die ervaring is het resultaat van je acties in het verleden, m.a.w. je karma. En dat is gevormd door vormende activiteiten, (2) besproken onder 1). De mate van je spirituele onwetendheid (1), of in hoeverre je die door meditatie e.d. te boven bent gekomen, beïnvloedt op zijn beurt die vormende activiteiten. Die onwetendheid komt voort uit het feit dat je voor de zoveelste keer herboren bent en dus weer 'blanco' begint. Daaraan vooraf ging een stervensproces (12) en daarvoor weer ouderdom, ziekte en alles wat het leven aan *dukkha* brengt. En dat heb je doorgemaakt omdat je ooit geboren bent (11) met een ego. Die geboorte komt voort uit je vorige bestaan (10), d.w.z. de continue voortzetting van je levensproces. Dat bestaan continueert omdat je eraan gehecht bent (9). En je bent gehecht omdat je naar dingen of mensen verlangt (8). Waarmee de cirkel rond is.

2.4. De afzonderlijke schakels

1. Spirituele onwetendheid is niet een gebrek aan informatie, maar het verkeerd waarnemen van de realiteit. Dit komt door zintuiglijk verlangen, onwil, luiheid, opgewondenheid en bindingsangst, die alle op hun beurt weer veroorzaakt worden door 'onkundig gedrag' (niet door 'zonde' zoals wij dat kennen). Spirituele onwetendheid is de hoofdoorzaak van *dukkha*. Pas door meditatief inzicht kan zij worden opgeheven.
2. Van de 'vormende activiteiten' is de wil de belangrijkste. De wil initieert handelingen. Hoewel ze geconditioneerd is door het verleden, heeft ze een zekere vrijheid. Je kan bijvoorbeeld boosheid voelen opkomen, maar dan hoeft je je nog niet boos te gedragen. Als je alert bent kan je die boosheid in de kiem smoren.

² van Stephanie Kaza, boeddhiste en milieudeskundige uit de VS.

3. Als je ergens je zinnen op zet, gaat je bewustzijn daar ook naar uit. Als je bijv. een mountainbike wilt kopen, is de kans groot dat je overal advertenties over fietsen ziet staan. Je bewustzijn gaat zich daar als het ware op richten. Dat bewustzijn leeft ook voort in een volgend leven, niet als een (permanente) 'ziel' die verder leeft, maar meer als een 'kaarsvlam die de volgende aansteekt'.
4. 'Geest-en-lichaam' (*nāma-rūpa*) bestaat uit: gevoel, waarneming, wil, stimulatie, aandacht ('mind'), en de fysieke elementen ('lichaam'). Ook wel gezien als 'bewust (Eng. 'sentient') organisme'. Samen met bewustzijn (3) vormt geest-en-lichaam alle 5 *khandha*'s van de persoonlijkheid.
5. De 6 zintuigen ('sense-bases') zijn de 5 fysieke zintuigen plus het 'mind'-orgaan (*mano*). Het *mano* registreert herinneringen, gedachten, verbeelding, en de inbreng van de zintuigen. Onze levende ervaring van de werkelijkheid wordt geconstrueerd door de inbreng van de 5 zintuigen die geïnterpreteerd wordt door het *mano*. Maar omdat die interpretatie bij de meesten beïnvloed wordt door spirituele onwetendheid, is onze ervaringswereld niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Onvoldaanheid zit er a.h.w. ingebakken. Maar het kan worden overkomen, getranscendeerd, door inzicht in de 4 Edele Waarheden.
- 6, 7, 8 Zonder zintuigen geen zintuiglijke prikkeling. Door zintuiglijke prikkeling ontstaat er 'gevoel'. Afhankelijk van dat gevoel ontstaat er verlangen, hetzij naar voortzetting of meer prikkeling, hetzij naar het kwijtraken van die prikkeling. Dit verlangen kan je ondermijnen door spirituele discipline en meditatie oefening, waardoor verlangen en onwetendheid tenslotte verdwijnen en je wijsheid ontwikkelt.
- 9, 10. Uit verlangen ontstaat gehechtheid (*ūpadāna*). Dit leidt tot 'bestaan', d.w.z. voortzetting van het hele veranderingsproces van het leven. Volgens de Theravadische *Abhidamma* zitten hieraan twee aspecten: 'karma-bestaan', d.i. (karmisch) gunstige en ongunstige wilsuitingen, en 'resultante-bestaan', d.i. het bestaan in een wereld als resultaat van gehechtheid en karma. Dit kan zijn na een nieuwe geboorte, maar ook binnen hetzelfde leven. Volgens ca. de helft van de Theravadische scholen was er ook nog sprake van een 'tussenbestaan' tussen dood en wedergeboorte. Volgens de andere helft volgde wedergeboorte (bij conceptie) onmiddellijk na het overlijden zonder tussenperiode.
- 11, 12. 'Bestaan' leidt voor de meesten weer tot geboorte, d.w.z. een nieuwe cyclus van *khandha*-processen met als consequentie ziekte, ouderdom en dood. De schakels 6 t/m 12 maken vooral duidelijk hoe *dukkha* tot stand komt en wordt voortgezet.

3. De derde Edele Waarheid: Er is een uitweg uit het lijden: Nibbāna (Skt. Nirvāna)

3.1. Praktisch voorbeeld

We zijn met bovenstaande uitleg al ver afgeraakt van het probleem van de koopverslaving. Hoe keer je dat proces nu om, hoe genees je de ziekte? Door de keten in omgekeerde richting te volgen, en op een geschikt punt te doorbreken. Dan komt er een proces in de richting van de groene pijlen op gang. Ten eerste kan je jezelf er alert op maken wat er gebeurt. Je kan je bewustzijn (3) trainen. Door analyse van de werking van de reclame-industrie kan je er bijvoorbeeld achter komen dat je een bepaalde identiteit wordt aangepreut bij een bepaald (merk)artikel; je kan daar afstand van nemen: beslissen dat je niet per se nieuwe Nikes hoeft te dragen. Je kan ook de zintuiglijke prikkeling beperken: minder naar tv-reclame kijken. Of de zintuigen zelf bewaken, bijvoorbeeld door bij het winkelen een vriend/vriendin mee te nemen die zuiniger is aangelegd dan jij. Ook op diepere niveaus kan je de keten door inzicht omkeren: door de wortels van je bestaan en je conditionering in het verleden te onderzoeken en je daarvan los te maken. Vooral wanneer consumeren is ontaard in verslaving, bijvoorbeeld alcoholisme, kan dat nodig zijn.

3.2. Nibbāna

De boeddhistische bronnen beschrijven de 'uitweg' of 'genezing' op een wat hoger niveau. Hun vraag was hoe de cirkel van wedergeboorte gestopt kon worden. Er is namelijk een alternatief voor wedergeboorte: het bereiken van het *Nibbāna*. Dit is het uiteindelijke doel van het boeddhisme. *Nibbāna* betekent letterlijk: uitdoving (van vuur). Als je alle gehechtheid aan *dukkha* en de oorzaken ervan - verlangen, en de schakels eronder - hebt uitgedoofd, en uiteindelijk zelfs het verlangen hebt gedoofd om het *Nibbāna* te bereiken, dan word je niet meer wedergeboren. Degenen die dat lukt worden *Arahat* (Pali: *Arhat*) genoemd. Die hebben allereerst de zg. '4 kankers' (*āsava*'s) uitgeroeid: verlangen naar zintuiglijke prikkels, verlangen naar bestaan, gezichtspunten (Eng. 'views'), en spirituele onwetendheid. Ook tijdens het leven kan je al *Nibbāna* bereiken. Beide vormen, *Nibbāna* tijdens het leven en *Nibbāna* na het leven, zijn gelijkwaardig.

3.3. Nibbāna tijdens het leven

Het *Nibbāna* tijdens het leven wordt op verschillende manieren beschreven - voor zover dit mogelijk is, want woorden en taal zijn hiervoor ontoereikend. Bijvoorbeeld als volgt:

- *Nibbāna* is een stoppen van alle causale, onvolmaakte verschijnselen, een tijdloze, transcendente ervaring die het hele bewustzijn verandert maar niettemin niet blijvend is.
- *Nibbāna* ligt buiten de wereld en de *dukkha*, en wordt door niets veroorzaakt (ook niet door het Achtvoudige Pad, de Vierde Edele Waarheid die naar het *Nibbāna* toe leidt; het is immers onvoorwaardelijk).
- *Nibbāna* wordt ook gezien als 'leegte' (*suññatā*), d.w.z. van gehechtheid, haat en waan.
- Poëtische beschrijvingen van *Nibbāna*: 'verre kust', 'eiland in de vloed', 'een (koele) grot als onderkomen'; en ook: 'kalmering' van alle vormende activiteiten, vrede, waarheid en zuiverheid.
- Weer anderen hebben het over het 'stoppen' (*nirodha*) van het bewustzijn, al houdt het bewustzijn daarmee niet op te bestaan.

3.4. Wie kan het Nibbāna bereiken? De Arahāt

Een *Arahāt* (lett. een 'waardige', iemand die diep respect verdient; ook wel 'volmaakte' (Eng. 'Perfect One') genoemd) is iemand die de *Nibbāna* tijdens zijn leven heeft ervaren en erdoor getransformeerd is. Alle gehechtheid, haat en waanideeën zijn in hem vernietigd, m.a.w. hij heeft de 'ziekte' van *dukkha* overwonnen. Daardoor creëert hij/zij³ geen karmische gevolgen meer die tot wedergeboorte leiden. Een *Arahāt* kan bijvoorbeeld nog wel pijn lijden (t.g.v. karma uit het verleden), maar hij heeft zich er volledig los van gemaakt en ziet die pijn als iets voorbijgaands. Ook de dood is voorbijgaand, want er is immers geen 'ik' dat kan doodgaan: er komt alleen een einde aan een stroom voorbijgaande fenomenen, en daarover maakt een *Arahāt* zich geen zorgen! Die ongestoordheid maakt *Arahats* overigens niet kil en emotioneel; ze hebben andere kwaliteiten ontwikkeld, zoals aandachtsvolle alertheid, *metta* (liefdevolle vriendelijkheid, Eng. 'lovingkindness'), en mededogen. Aan sommige *Arahats* worden ook wel de 'zeven factoren van verlichting' (*bojjhaga's*) toegeschreven: alertheid ('mindfulness'), onderzoek naar de *Dhamma*, kracht, vreugde, kalmte, concentratie en gelijkmoedigheid.

3.5. Nibbāna na de dood

Wat gebeurt er met een *Arahāt* na zijn dood? Of met de Boeddha zelf? Ze worden immers niet meer opnieuw geboren. De Boeddha gaf nooit antwoord op die vraag. 'Is' een *Arahāt* er dan nog, of 'is' hij 'niet meer'? Of: 'Is' hij er tegelijkertijd 'wel' en 'niet', of 'is' hij er tegelijkertijd 'niet wel en niet niet'? Dit zijn de zg. '**onbesliste vragen**' ('undetermined questions'). Als een van de weinige aanwijzingen gaf hij ook hier weer een voorbeeld uit de medische wereld: een man die beschoten is met een vergiftigde pijl, vraagt ook niet aan de dokter om eerst precies uit te zoeken waar die pijl van gemaakt is en wie hem heeft afgeschoten. De Boeddha zei verder nog dat je van een uitgedoofd vuur ook nooit kon zeggen of het naar noord, oost, zuid of west heengegaan. De oude Indiërs begrepen daaruit dat het vuur was teruggegaan naar een ongemantefesteerde staat van latente hitte (dus niet naar het 'niets'). Op dezelfde manier vergaat het de *Arahāt* na zijn dood: wij kunnen het gewoon niet bevatten, al is hij is niet helemaal in het 'niets' verdwenen. Volgens de Theravāda-traditie heeft de Boeddha zelf ook geen contact meer met de wereld, en geeft hij dus geen antwoord op gebeden of verering. Maar iets van zijn kracht is op aarde bewaard gebleven en werkzaam in zijn leringen en zijn relikwieën, totdat hij na zo'n 5000 jaar is uitgewerkt.

Mensen die nog geen *Arahāt* zijn kunnen op een bepaald punt in hun spirituele ontwikkeling al een glimp van het *Nibbāna* zien. Dat punt heet 'stream-entry'; op dat moment krijgt de leerling het *Dhamma*-oog en 'ziet' hij *Dhamma*, dat gelijk staat met het *Nibbāna* dat een *Arahāt* na zijn dood betreedt.

4. De vierde Edele Waarheid: Het Achtvoudige Pad (*Magga*)

4.1. Hoe zit het Achtvoudige Pad in elkaar?

Het Achtvoudige Pad (*Magga*) is de methode om de uitweg uit *dukkha* te bereiken. Het bestaat uit 8 stappen, gegroepeerd in 3 secties, te weten:

- wijsheid (*pañña*):

1. juiste gezichtspunt of begrip (*sammā-ditthi*)

³ Om het stuk leesbaar te houden bedoel ik met 'hij' in het vervolg: hij/zij

2. juist, gericht denken

- morele deugd (*sīla*):

3. juist spreken
4. juist handelen
5. juiste levenswijze

- *samādhi* = meditatieve oefening van hart/geest (*citta*)

6. juiste inspanningen
7. juiste alertheid (*sati*)
8. juiste concentratie (*samādhi*)

Het Pad is, zoals het hele boeddhisme, een zg. 'middenweg', d.w.z. het vereist geen extreme ascese o.i.d. Het kan op twee niveaus bewandeld worden: het 'gewone' en het 'transcendente' of 'heilige' niveau. De meeste boeddhisten stellen zich tevreden met het 'gewone' niveau, dat uiteindelijk tot de 'stream-entry' leidt. Van daar af begint het Heilige Achtvoudige Pad. Door alle stappen te beoefenen bereik je een bepaalde 'kundigheid' (Eng. 'skilful state') en verwijder je omgekeerd de 'verkeerde' stappen. Als je rechtstreeks *Arahat* wil worden kan het Heilige Achtvoudige Pad worden aangevuld met 2 extra stappen (waarmee het een Tienvoudig Pad wordt):

9. juiste kennis
10. juiste vrijheid

4.2. De afzonderlijke stappen van het Achtvoudige Pad

Stap 1. Het juiste begrip (*sammā-ditthi*): op het 'gewone' niveau omvat dit begrip zaken als karma en wedergeboorte, waardoor de beoefenaar volledige verantwoordelijkheid kan nemen voor zijn daden. Ook verstandelijk begrip en ervaring van de 4 Edele Waarheden valt hieronder. Op het 'heilige' niveau omvat het de 'ware wijsheid', diep inzicht in de aard van de werkelijkheid en de middenweg van 'Conditioned Arising' (zie sectie 2). Hierdoor zie je:

- i) hoe de wereld steeds weer voortkomt door de ontstaansvoorwaarden -> alles bestaat, er is 'niet niets';
- ii) hoe de wereld ophoudt als de ontstaansvoorwaarden ophouden -> de wereld heeft ook geen eeuwig 'bestaan' in de substantie.

Met dit inzicht kan je de wereld dus zien als een constante stroom van uit elkaar voortvloeiende fenomenen.

Stap 2: Juist, gericht denken: Dit betreft het richten van emoties en gedachten, weg van sensualiteit, boosaardigheid en wreedheid, en gericht op 'lovingkindness' en mededogen. Op het transcendent niveau gaat het om het scherp richten van het denken op het Achtvoudige Pad.

Stappen 3 t/m 5: op het 'gewone' niveau gaat het om:

3. Juist spreken: niet liegen, kwaadspreken, ruwe taal gebruiken, of roddelen.
 4. Juist handelen: het afzien van 'onjuiste' fysieke daden, zoals het doden van een levend wezen, nemen wat niet gegeven wordt, onjuiste bevrediging van de zinnen.
 5. Juiste levenswijze: je brood verdienen op een manier die anderen geen schade berokkent, dus niet door oplichting of hebzucht, of door handel in wapens, levende wezens, vlees, alcohol of vergif.
- Op het transcendent niveau ziet een beoefenaar spontaan af van verkeerd spreken, handelen of leven (stappen 3 t/m5).

Stappen 6 t/m 8: dit zijn stappen op transcendent niveau als ze samengaan met andere stappen.

6. Juiste inspanningen: gericht op het op 'heilzame' manier ontwikkelen van de geest. Dit door:

- 6a. het vermijden van 'onkundige' geestestoestanden uitgedrukt in gehechtheid, haat of waanideeën;
- 6b. het overkomen of ondermijnen van deze 'onkundige' geestestoestanden als ze toch ontstaan;
- 6c. meditatieve ontwikkeling van 'kundige' geestestoestanden;
- 6d. onderhouden en stabiliseren van deze 'kundige' geestestoestanden.

7. Juiste alertheid (*sati*): een scherp bewustzijn van geestelijke en fysieke fenomenen in en rondom jezelf. Dit is een cruciaal onderdeel van iedere boeddhistische meditatie.

8. Juiste concentratie (*samādhi*): diverse niveaus van diepe kalmte (*jhāna's*), innerlijke zelfbeheersing die je in de meditatie verkrijgt door het nauw focussen van aandacht op een object.

4.3. De volgorde in het Achtvoudige Pad

De stappen volgen logisch op elkaar. Als je (1) het goede begrip van dingen hebt (en daardoor 'spirituele onwetendheid' hebt overwonnen), kan je (2) helderder denken. Hierdoor verbeter je (3) je spreken en (4) je daden. Daardoor zoek je als vanzelfsprekend naar (5) een goede levenswijze. Op basis van dit alles kan je vooruitgang boeken in (6) je inspanningen, waardoor je (7) je alertheid ontwikkelt en daardoor weer (8) een juiste concentratie. Maar ook de tussenliggende stappen werken op elkaar in, zodat het hele Pad geleidelijk aan verdiept wordt. Je kan spreken van een herhaald proces. Dit geldt ook voor de 3 secties deugd, meditatie en wijsheid: goede voorbeelden kunnen iemand doen besluiten om een 'deugdzaam' leven te leiden. Hiervoor is een zekere beginwijsheid nodig, en een zekere mate van vertrouwen (*saddhā*) om door te gaan. Is je leven eenmaal min of meer op orde, dan kan je meditatie gaan proberen. Hierdoor wordt je geest kalmer, sterker en helderder waardoor je meer van de *Dhamma* begrijpt. Gevolg is diepere wijsheid -> sterkere 'deugd' -> vooruitgang in de meditatie en wijsheid. Het pad wordt een spiraal naar een hoger niveau tot de 'stream-entry'. Daarna volgt het pad naar *Arahatschap*.

4.3. Wie kan het Achtvoudige Pad volgen?

Iemand die nog niet op het Heilige Achtvoudige Pad is beland, heet *puthujjana* ('gewoon persoon'). Degenen die wel op het Heilige Achtvoudige Pad lopen, heten 'heilige (*ariya*) personen'. De 'heilige personen' samen vormen de *Sangha*, (gemeenschap). *Sangha*, de Boeddha en *Dhamma* vormen samen de 3 Toevluchtsoorden (Eng. 'Three Refuges') van een boeddhist.

Er zijn 8 soorten 'heilige personen'. Successievelijk vernietigen ze alle spirituele 'boeien' van gehechtheid, 'ik-heid' etc. De eerste 'heilige' heeft de 'stream-entry' nog niet bereikt, hij oefent nog. De tweede is een 'stream-enterer' en wordt niet meer als dier, geest, of ander lager wezen wedergeboren. Daarna volgt degene die oefent om een 'Once-returned' te worden, d.w.z. die nog maar één keer als mens of lagere godheid in de zintuiglijke wereld herboren wordt. Dan de 'Once-returned' zelf, die nu oefent om een 'Non-returned' te worden. Dan de 'Non-returned', die herboren kan worden in de eerste van de 5 zuiverste hemelen in de wereld van pure vorm (zie hoofdstuk 2 van Harvey's boek). Daarna hogere wedergeboorten van deze Non-returned, en tenslotte de *Arahat* zelf. Deze heeft zicht ontgaan van de laatste 'boeien': gehechtheid aan de pure vorm of aan vormloze werelden; de 'zelfingenomenheid van het ik', dat soms nog rond kan hangen als een subtiele vorm van spirituele trots; rusteloosheid; en spirituele onwetendheid. Hij doet dat door het Tienvoudige Pad te volgen, maakt daardoor een eind aan alle *dukkha* en wedergeboorten, en bereikt het *Nibbāna*.

Naschrift

Wie kan het Nibbana bereiken? De *Arahat*

Een *Arahat* (lett. een 'waardige', iemand die diep respect verdient) is iemand die de de *Nibbhana* tijdens zijn leven heeft ervaren en erdoor getransformeerd is. Alle gehechtheid, haat en misleiding zijn in hem vernietigd, m.a.w. hij heeft de 'ziekte' van *dukkha* overwonnen. Daardoor creëert hij/zij⁴ geen karmische gevolgen meer die tot wedergeboorte leiden. Een *Arahat* kan bijvoorbeeld nog wel pijn lijden (t.g.v. karma uit het verleden), maar hij heeft zich er volledig los van gemaakt en ziet die pijn als iets voorbijgaands. Ook de dood is voorbijgaand, want die maakt immers alleen een einde aan een stroom voorbijgaande fenomenen, maar omdat die tezamen geen 'ik' vormen, hoef je je over het einde daarvan ook geen zorgen te maken! Die ongestoordheid maakt *Arahats* overigens niet kil en emotioneel; ze hebben andere kwaliteiten ontwikkeld, zoals aandachtsvolle alertheid, '*metta*' (liefdevolle vriendelijkheid, Eng. Lovingkindness), en meededogen. Aan sommige *Arahats* worden ook wel de 'zeven factoren van verlichting' ('*bojjhaga's*') toegeschreven: alertheid ('mindfulness'), onderzoek naar de *Dhamma*, kracht, vreugde, kalmte, concentratie en gelijkmoedigheid.

Nibbana na de dood

De Boeddha gaf nooit antwoord op de vraag wat er gebeurde met een *Arahat* na zijn dood: 'is' hij er dan nog, of 'is' hij 'niet meer'? Of: 'Is' hij er tegelijkertijd 'wel' en 'niet', of 'is' hij er tegelijkertijd 'niet wel' en 'niet niet'? Dit zijn de zg. '**onbesliste vragen**' ('undetermined questions'). Als een van de weinige aanwijzingen gaf hij ook hier weer een voorbeeld uit de medische wereld: een man die beschoten is met een vergiftigde pijl, vraagt ook niet aan de dokter om eerst precies uit te zoeken waar die pijl van gemaakt is en wie hem heeft afgeschoten. De Boeddha zei verder nog dat je van een uitgedoofd vuur ook nooit kon zeggen of het naar noord, oost, zuid of west heengegaan. De oude Indiërs begrepen

⁴ Om het stuk leesbaar te houden bedoel ik met 'hij' in het vervolg: hij/zij

daaruit dat het vuur was teruggegaan naar een ongemanifesteerde staat van latente hitte (dus niet naar het 'niets'). Op dezelfde manier vergaat het de *Arahat* na zijn dood: wij kunnen het gewoon niet bevatten.

DE BOEDDHISTISCHE IDEALE STAAT EN HET KONINKRIJK GODS

1. De vergelijking

De opdracht is om twee begrippen met elkaar te vergelijken:

de boeddhistische ideale staat ↔ Koninkrijk Gods

Meer specifiek verwijst de opdracht naar de vraag hoe de traditie van het boeddhisme inspiratie heeft gegeven tot de inrichting van staten zoals het koninkrijk van Asoka in het verleden en boeddhistische Aziatische staten in het heden. En als we het begrip 'koninkrijk Gods' uit het christendom ernaast zetten, wat zien we dan?

2. Uitwerking van de vraagstelling

We zullen eerst iets moeten doen aan bovenstaande vergelijking, want het gaat om nogal ongelijke eenheden. Links wordt gevraagd naar hoe de hele boeddhistische traditie heeft geïnspireerd tot de inrichting van een staat, d.w.z. de organisatie van een volk en de daarbij behorende sociale, wettelijke en andere instituties. Aan de rechterkant staat 'Koninkrijk Gods', een christelijk theologisch begrip waarvan het nog maar helemaal de vraag is of het überhaupt betrekking heeft op een staat zoals in de linkerhelft. Wat verstaan we er precies onder? Pas als we dat duidelijk hebben kunnen we ons afvragen wat het verband is tussen beide kanten van de vergelijking, waar de overeenkomsten en verschillen liggen, en of ze raakvlakken hebben in theorie of praktijk.

3. De boeddhistische ideale staat

3. 1. De ideale staat in de boeddhistische geschriften

In de handzame samenvatting van de *Taishō Daizokyo*⁵ zijn de verschillende leringen van de Boedha over staat en regering bij elkaar gezet. Gegroepeerd naar actor zeggen ze het volgende⁶:

1. *Het volk*: dit dient frequent met alle sociale klassen bijeen te komen om politieke zaken en de nationale defensie te bespreken⁷; het dient oude tradities te respecteren, de ceremoniën in acht te nemen, 'de zuiverheid van families en gemeenschappen te bewaren'⁸, ouders, leraren, ouderen en de voorouders in ere te houden, en rechtvaardigheid, moraal en goed gedrag in acht te nemen.

2. *De Koning der Waarheid*: Dit is de koning der koningen, de wereldwijde beschermer van alle wijsheid en leringen, die de aardse heersers inspireert tot goed (d.w.z. met *Dharma*) regeren. Hij beoefent de '10 deugden' (niet doden, stelen, liegen etc.), en is onoverwinnelijk omdat zijn heerschappij is gebaseerd op de Waarheid. Daardoor woont zijn volk in veiligheid en geluk.

3. *De heerser*. Deze moet in de eerste plaats over zichzelf kunnen heersen. De heerser moet ook het volk tevreden houden, en het beschermen met kracht en waardigheid. De heerser moet goed geïnformeerd zijn over alles: water, droogte, regen; gewassen, oogst, geluk en zorgen, schuld of verdienste. Hierdoor is hij goed in staat om beloning, straf of eerbetoon uit te delen. Hij moet met een juist oordeelsvermogen belastingen heffen, verzamelen als er welvaart heerst en uitdelen wat er is als het slecht gaat. Hij moet rechtspreken met mededogen en empathie voor de beklagde, volgens de stappen van de zg. Vijf Principes. Bij een binnenlandse samenzwering of bij dreiging van buitenlandse vijanden dient hij krachtig doch wijs op te treden, en zo min mogelijk bloed te vergieten. Verder dient hij zijn onderdanen te onderrichten om hun geest te trainen zodat ze tot inzicht komen en naar verlichting streven. Als hij wijs regeert blijft het land welvarend, zijn de mensen gelukkig en tevreden, vallen klassenverschillen weg, en respecteren mensen elkaar. Dan volgen het weer en de

⁵ de in Japan gesystematiseerde versie van de Chinese boeddhistische canon, gepubliceerd van 1924-1929 (Harvey, 1990:323).

⁶ Anon. 1980:230-238

⁷ ik vraag me af of vrouwen hier onder 'mensen' gerekend worden. Een paar bladzijden eerder in deze boeddhistische teksten wordt vrouwen even vijfjes hun plaats gewezen;

⁸ wat betreft dit laatste: hier ligt duidelijk verband met het soms verbazingwekkende Japanse ethnocentrisme.

temperatuur volgen het normale patroon; zon, maan en sterren schijnen volgens hun natuurlijke ritme, regen en wind komen op tijd, en natuurrampen blijven achterwege.

4. *Ministers en ambtenaren*: Als deze lui, inhalig of corrupt worden, ondermijnen ze de publieke moraal met als gevolg toenemende rechtsongelijkheid en afbraak van het staatsbestel. Daarom moeten overtreders ten zwaarste gestraft worden. Twee andere typen overtreders worden op gelijke wijze gesanctioneerd: 1) *zonen die ouders verwaarlozen*, en 2) diegenen die *het spirituele geloof van de natie vernietigen*, bijv. schenders van heiligdommen en boekverbranders.

Kortom, een soort monarchie met democratische elementen. Verantwoordelijkheden zijn verdeeld, maar de houding en daden van de koning zijn wel heel bepalend voor 's lands welvaren. De koning is ook van hogerhand gesanctioneerd, want hij is immers een afspiegeling van de 'Koning der Waarheid'. Overigens is dit niet het enige wat de geschriften zeggen over de rol van individuen en sociale organisatie. Vooral over de rol van 'communities' is nog veel meer gezegd. In het dagelijkse leven van de Aziatische plattelandsbewoner was dit waarschijnlijk nog veel belangrijker dan zijn/haar verhouding tot een verre koning, zeker in vroegere tijden.

3.2. De boeddhistische ideale staat in de praktijk: het rijk van keizer Asoka

Keizer Asoka (268-239 v.C.) baseerde zijn regering op de sociale ethiek van het boeddhisme; hij wordt door boeddhisten gezien als het model van een mededogend boeddhistische heerser. Zijn in steen gehouwen edicten zijn op veel plaatsen bewaard gebleven en hierdoor hebben wij er kennis van. Asoka breidde aanvankelijk zijn rijk uit door militair geweld, maar kreeg al snel spijt en beloofde dat hij voortaan volgens de *Dhamma* zou regeren. Hij richtte zijn beleid op verbetering van de levensstandaard van zijn onderdanen. Dit uitte zich in allerlei concrete maatregelen: aanleg van wegen, waterputten en herbergen voor reizigers, gezondheidszorg voor mens en dier, zorg voor ouderen en wezen, gelijke berechtiging voor alle onderdanen, afschaffing van marteling en (waarschijnlijk) de doodstraf, en 'reclassering' van ex-gedetineerden. Ook stimuleerde hij goed gedrag van onderdanen, uitgedrukt in het centrale begrip *ahimsā* (geweldloosheid). Hij stopte met verovering, jacht, Brahmanistische dierenoffers, werd met zijn hele hofhouding vegetariër en beschermde een hele reeks 'wilde' dieren. Hij spoorde ook aan tot vrijgevigheid, goede behandeling van bedienden, vrienden en familieleden, en barmhartigheid, eerlijkheid, seksuele ingetogenheid, zachtmoedigheid, en 'tevredenheid'⁹. (Eng. *contentment*). Verder gaf hij ruimte aan andere religies, ontmoedigde hij disputen die tot *schisma*'s konden leiden, en ondernam grootscheepse zendingsactiviteiten naar vele landen¹⁰. Het is niet moeilijk om in al deze maatregelen de in 3.1. beschreven voorschriften terug te vinden. Hij is in Azië nog steeds het model geworden van de verwerkelijking van de boeddhistische ideale staat. Helaas heeft niemand dit ideaal naderhand kunnen handhaven.

3.3. het boeddhistische ideaal in een moderne staat: Cambodja

Dit wordt natuurlijk geen complete historische analyse. Ik neem het hier alleen op omdat het boeddhisme in de politieke geschiedenis van dit land een prominente rol heeft gespeeld (waarin het land trouwens niet uniek is in Azië). Zelfs een doorgewinterde historisch-materialist als Jan Pluvier heeft geconstateerd: "*Sihanouks prestige onder de eenvoudige plattelandsbevolking was primair gebaseerd op zijn gezag als ex-koning, op zijn steun aan het boeddhisme dat hij voorstelde als de inspiratiebron voor een rechtvaardige samenleving en op zijn persoonlijk optreden*"¹¹. Niet dat dit nu reden tot waardering was: "*zijn 'boeddhistisch socialisme' was meer een program om de verschillende maatschappelijke klassen met elkaar te verzoenen dan om wezenlijke problemen van de sociale ongelijkheid aan te pakken*"¹². Dit prestige van de koning is niet uit de lucht komen vallen, zoals we bij Chandler et al. (1987) kunnen lezen. Van veel invloed was het in 1930 opgerichte Buddhist Institute in Phnom Penh nog onder de Fransen. Het Instituut deed onderzoek door geheel Laos en Cambodja, publiceerde een grote hoeveelheid boeddhistische teksten in Pali en Khmer, en werd een centrum van jonge intelligentsia. Bij het ingewikkelde dekolonisatieproces tijdens en na de tweede wereldoorlog hebben deze intellectuelen en ook de monniken een belangrijke rol gespeeld¹³. Zowel Pluvier als Chandler et al. leggen vervolgens uit hoe het verder ging en hoe tenslotte de Rode Khmer aan de macht kwamen. Daarbij heeft Sihanouk het al die tijd overleefd en is hij vanaf 1941 slechts 2½ jaar

⁹ in dit licht is het significant dat de Thaise overheid ter bevordering van de consumptie-economie een aantal jaren geleden de boeddhistische leerscholen in het land heeft verboden om de leer van de 'contentment' nog langer te onderwijzen! (Stephanie Kaza, cursus & lezing (op video) over "Bhuddism and Ecology", maart 2001 aan het Schumacher College, Devon, UK)

¹⁰ Harvey 1990: 75 e.v.

¹¹ Pluvier, 1983:183. Pluvier neemt overigens ook radicaal stelling tegen het bewind van de Rode Khmer: "de revolutie van de Rode Khmer was de meest verbijsterende van deze eeuw".

¹² *ibid.*

¹³ Chandler et al., 1987:343-345

geheel van het politieke toneel verwijderd geweest¹⁴, ook al had hij niet altijd veel macht. Dit is op zich verbazingwekkend en ongetwijfeld speelt hierbij zijn populariteit (toen hij die nog had) en boeddhistische waardering van het koningschap een rol.

In het college¹⁵ werd gesteld dat de Rode Khmer gebruik maakte van concepten van een "heilsstaat" die al vanouds impliciet besloten lagen in het Boeddhisme en die al bijvoorbeeld door Koning Asoka werden toegepast: "Als we de principes van het ideale rijk op aarde realiseren, komt er een nieuwe Bodhisattva of Boeddha die dan een paradijs sticht". Dat de Rode Khmer zich lieten inspireren door de praktijken van oude Boeddhistische vorsten valt bijvoorbeeld af te leiden uit het feit dat ze net als laatstgenoemden een nieuwe jaartelling invoerden bij hun aantreden. Op zoek naar uitdieping van deze relatie tussen de Rode Khmer en Boeddhistische waarden, kwam ik in bovengenoemde bronnen geen aanwijzingen tegen. Elders zegt Chandler¹⁶ hierover wel iets: Het Angkor-rijk werd kennelijk door de Rode Khmer als bron van inspiratie gezien en als PR-instrument gebruikt: "*If our people can make Angkor, they can make anything*"¹⁷. Maar verderop relativeert hij het idee dat dit bij de Cambodjanen op grote schaal zou hebben aangeslagen: "*Angkor probably remained a mystery to most Cambodians who were happy that their ancestors had built the temples but failed to gain much intellectual nourishment from the idea*"¹⁸. Hoe kunnen ze ook - waarschijnlijk waren de meeste Khmers ook in de 12^e eeuw al slaven of soldaten in dienst van de koning. Ook noemt Chandler de persoonlijkheidscultus die rond Pol Pot aan het ontstaan was in de laatste maanden van zijn bewind. De samenhang met het boeddhisme kan gevonden worden in de gedachte dat er een correlatie is tussen macht en religieuze verdienste. De Cambodjaanse taal heeft veel verschillende woorden voor relaties tussen mensen, maar daarentegen tot voor kort geen woorden voor 'maatschappij' of 'consensus'!¹⁹. De samenleving hangt dus van machtsrelaties aan elkaar die religieus gesanctioneerd worden: een gesloten systeem dat de status quo instandhoudt. Angst is een onmisbaar bestanddeel van dat systeem: niet alleen bij de onderdanen maar ook bij de heersers, die voortdurend op hun qui-vive moeten zijn. De Rode Khmer pasten het systeem op een verschrikkelijke manier toe, maar het dateert al van veel langer geleden. Wat Chandler op de laatste bladzijden beschrijft²⁰, en waarvan ook Paul van der Velde in zijn college²¹ gewag heeft gemaakt, heb ik met eigen ogen mogen zien: de bas-reliëfs van het schitterende Angkor Wat-complex staan vol met de gruwelijkste scènes van oorlog en geweld. Ook al waren ze dan bedoeld als voorstellingen van de hel, vele reliëfbeitelaars die ze maakten moeten de levende werkelijkheid die voor de sculpturen model stond met eigen ogen hebben aanschouwd. Niet het feit dat ze op deze tempel voorkomen is verbijsterend - een galerij van hellebeelden is vaak standaarduitrusting in kloosters in de regio²² - maar het feit dat ze zo realistisch zijn weergegeven dat ze kennelijk aan de realiteit ontleend zijn. Dit plaatst wel vraagtekens bij de stelling dat het boeddhisme "een van 's werelds meest ethische religies"²³ is!

4. 'Koninkrijk Gods'

4.1. In het Nieuwe Testament - de evangeliën

Het begrip Koninkrijk Gods, of 'koninkrijk der hemelen' dat daarmee wordt gelijkgesteld, komt als zodanig alleen in het Nieuwe Testament voor. Het Koninkrijk Gods is hier voornamelijk eschatologisch gebruikt, bijvoorbeeld in enkele gelijkenissen: Het is als 'een mosterdzaadje' (Mt 13:31-32; Mc 4:30-32; Lc 13:28-21), 'zuurdesem' (Mt 13:33; Lc 13:28-21), een 'schat, verborgen in een akker', een 'kostbare parel' (Mt 13:44-50), en een 'sleepnet' (Mt 13:44-50). Overal is het nu nog verborgen maar wordt het later indrukwekkend. Jezus verwijst daarbij steeds naar de voleinding der wereld, vooral bij het sleepnet: dan wordt het afval van het goede gescheiden. Op andere plaatsen in het NT heeft hij het rechtstreeks over het Koninkrijk Gods en wordt het eschatologische aspect nog duidelijker: mensen uit alle windrichtingen zullen aanliggen met Abraham, Isaak en Jakob in het Koninkrijk der hemelen; maar de kinderen van het koninkrijk zullen uitgeworpen worden in de buitenste duisternis. De laatsten zullen de eersten zijn en de eersten zullen de laatsten zijn (Mt 8:11-12; Lc 13:25-29).

¹⁴ *ibid.* p. 382

¹⁵ Paul van der Velde, college *Inleiding Boeddhisme*, Faculteit Theologie KUN, november-december 2001

¹⁶ Chandler, 1996:245 e.v.

¹⁷ *Speech van Pol Pot, 1977*, in Chandler 1996:246

¹⁸ Chandler, 1996:253

¹⁹ *ibid.* p. 317

²⁰ *ibid.* p. 323

²¹ zie voetnoot 9

²² Paul van der Velde, *comentaar op 1^e versie van dit essay. Ongetwijfeld dienen deze galerijen tot stichting van de monniken!*

²³ Keown, 1996:10

4.2. In de Openbaringen: Koninkrijk van God en Duizendjarig Rijk

Als het Koninkrijk Gods zo duidelijk naar het wereldeinde verwijst, wat zegt de Openbaring van Johannes hier dan over? De term als zodanig komt niet in de tekst voor, maar het begrip wordt op verscheidene plaatsen wel geïmpliceerd. De uitleg van Quispel (1979) heldert het volgende op: In de eerste plaats verwijst Apk 19:6 rechtstreeks naar het koningschap aan het einde der wereld: "*Hallelujah! Want de Here, onze God, de Almachtige, heeft het koningschap aanvaard*"²⁴ Verder maakt Quispel duidelijk aan de hand van Apk.19:9 dat er ook sprake is van een eschatologische bruiloftsmaaltijd waarbij de christenen de *Ichtys*, het lichaam van Christus opeten, ter gelegenheid van de echtvereniging van de Ram en de Vrouwe²⁵. Iets verderop, bij Apk 19:11-21, verklaart hij dat de laatste oorlog die voorafgaat aan het Koninkrijk Gods geen werkelijke, maar een geestelijke oorlog is: "*Johannes (...) begint te beseffen dat de macht van het Woord (en het gesproken woord) zelfs de best gewapende dictatuur kan weerstaan. Welk een bewustwording van de mensheid*".²⁶ En dan komt het Duizendjarige Rijk op de proppen in Apk. 20:1-4. Quispel's commentaar hierbij is belangwekkend: "*De voorstelling van een Messiaans rijk was traditioneel. Ook de Ebionieten, de latere Joodse christenen van Palestina, waren 'chiliasten': aanhangers van het Messiaanse rijk op aarde dat duizend (Gr. chili) jaar duurt. De voorstelling van een wereldgeschiedenis van 7000 jaar, de 'wereldweek' is astrologisch: ieder van de zeven planeten beheerst dan duizend jaar. Het 'duizendjarig rijk' is dan volgens de joodse christenen die de voorstelling overnamen de zevende dag, de Sabbat van de geschiedenis, waarop het Koninkrijk van God volgt. Men moet dus tussen het rijk van Christus en het Koninkrijk van God een onderscheid maken.*"^{27,28} Tenslotte wordt duidelijk in Apk 21:1 en 21:5 dat het Koninkrijk van God geen vernietiging inhoudt maar een omvorming: "*Kijk, ik maak alle (oude) dingen nieuw*"²⁹

Hoewel de Rooms-Katholieke en protestantse theologie de letterlijke interpretatie van Openbaring 20 altijd heeft afgewezen, zijn er in de loop der geschiedenis diverse bewegingen geweest die geprobeerd hebben het Duizendjarige Rijk ook letterlijk te vestigen: de 16-eeuwse wederdopers, darbyisten, irvingianen, mormonen, adventisten, en Jehova's getuigen³⁰. Tot wat voor bizarre toestanden dit kan leiden konden we bijvoorbeeld zien aan het doperse rijk in Münster (1534-1535) waar gemeenschap van goederen, polygamie en een complete bijbelse hofhouding werden ingevoerd. En het idee dat ook Hitler aspiraties in de richting van een duizendjarig rijk had, maakt het concept huiveringwekkend reëel. Gelukkig wordt er meestal maar een fractie van die duizend jaar gehaald. Maar is er overeenkomst tussen het boeddhistische ideale rijk en het duizendjarige rijk? Volgens mij niet direct. Ten eerste gaat het in het boeddhisme niet om een eschatologisch begrip in de zin van een rijk in de toekomst. De geschriften geven aanwijzingen voor het hier en nu. Ten tweede veronderstelt het duizendjarige rijk een einde te hebben en opgevolgd te worden door het Koninkrijk Gods dat daarna voor alle eeuwigheid blijft heersen, terwijl in de boeddhistische teksten het tijdsperspectief weliswaar niet geheel ontbreekt, maar toch vager is en minder uitgesproken historisch. Beide idealen kunnen echter, zoals we zagen, ontaarden als ze te letterlijk worden toegepast. Maar dat geldt voor zo veel ideeën.

4.2. in het Oude Testament

Voor wat betreft het Oude Testament is er wel een parallel te trekken tussen het boeddhistische koninkrijksmodel en de oudtestamentische beschrijving van de vorming van het volk Israël die wel met 'Deuteronomie history'³¹ wordt aangeduid³². Hierin wordt benadrukt dat het goed gaat met het volk Israël zolang het aan God is toegewijd en zijn regels en instellingen onderhoudt. Zodra ze echter God inruilen voor vreemde goden, komen er rampen. Meestal volgt bekering en stuurt God dan een richter die hen weer uit de puree haalt. Dan gaat het een tijdje goed totdat de afvalligheid weer toeslaat. Onder de latere koningen van Israël en Judea spiraleert deze cyclus in versterkte mate nederwaarts tot aan de verwoesting van de tempel en de Babylonische ballingschap. Dit onder begeleiding van een lange reeks waarschuwingen van profeten (de zg. 'prophetic oracles'³³) aan de respectievelijke koningen, die verantwoordelijk worden gehouden voor zowel religieuze rechtzinnigheid als sociale gerechtigheid. Er is dus zowel in het boeddhisme als in het Oude Testament een verband tussen de rechtvaardigheid van de heerser en de welvaart van het volk. En in beide gevallen is af en toe geprobeerd deze religieus-leerstellende principes toe te passen op de staatkundige en sociale

²⁴ Quispel 1979:102

²⁵ *ibid.* p. 104

²⁶ *ibid.* p. 105.

²⁷ *ibid.* p. 109

²⁸ *onderstreping van mij*

²⁹ Quispel 1979:111

³⁰ Oosthoek Encyclopedie 1960.

³¹ Gabel 2000:63

³² *dit is geen geschiedkundig maar een religieus thema, hoewel de benaming anders suggereert.*

³³ Gabel 2000:122

werkelijkheid van alledag. Bij de boeddhisten door Asoka, bij de oudtestamentische Israëliërs bij tijd en wijlen ook³⁴. In de intertestamentaire periode en daarna is bij bepaalde Joodse groeperingen een eschatologische heilsverwachting gegroeid die men fysiek probeerde naderbij te brengen door zich aan een steeds ingewikkelder stelsel van voorschriften te houden. Maar de term 'Koninkrijk Gods' werd hierbij niet gebruikt.

4.4. Het Koninkrijk Gods in de moderne theologie

We kunnen dus niet zoveel met het Koninkrijk Gods als eschatologisch begrip. Wat dan wel? De moderne theologen hebben het begrip een nieuwe inhoud gegeven. In het vrijzinnig protestantisme bijvoorbeeld, maar ook daarbuiten, wordt Jezus voorgesteld als de 'zoon des mensen', het 'ideaal van de mensheid op aarde'³⁵ die het Koninkrijk Gods reeds hier en nu op aarde heeft gebracht. Het Koninkrijk Gods is dus geen apocalyptisch moment, maar een ideale staat van zijn in het heden. We krijgen er soms flitsen van te zien. Het is 'de wereld zoals God het bedoeld heeft, een staat van gerechtigheid (Hebr. *tsedaka*). Meer nog, wij mensen kunnen deze gerechtigheid actief tot stand brengen, door steeds opnieuw *tsedaka* te creëren in deze wereld³⁶. Kuitert koppelt daaraan de betekenis van 'verbondstrouw', doen wat we verwacht worden te doen, vooral tegenover de armen en verdrukten³⁷. Alle mensen kunnen dit doen, zeker niet alleen christelijke gelovigen. Er zijn ook geen regels of leerstellingen voor op te stellen; mensen 'worden er spontaan door aangeraakt', door inspiratie, geloof, geestkracht, of een zich volledig bewustworden van de werkelijkheid⁷.

Hier komen we weer via een andere ingang bij het boeddhistische gedachtegoed. Ook in het boeddhisme is sociale gerechtigheid van fundamenteel belang. Ook hier zien we het fenomeen van 'flitsen van de werkelijkheid' die inzicht brengen in de ware samenhang der dingen. Bijvoorbeeld door ervaringen van *kensho* of *satori* in zen-meditatie. De manier waarop (meditatie) en het ideaal wat wordt nagestreefd (*nibbhana*) verschillen misschien, maar in de praktijk komen de twee tradities soms dicht bij elkaar. Zeker bij de relatief recent opgekomen boeddhistische bewegingen voor sociale actie³⁸ en milieu³⁹ is de scheidslijn met progressieve christelijke stromingen dun. Oppervlakkig gezien worden deze bewegingen niet zozeer geïnspireerd door de boeddhistische leerstellingen over de staat, maar meer door wat het zegt over sociaal gedrag⁴⁰, eerbied voor het leven en (in bepaalde opzichten) de natuur⁴¹. Alleen wie inzicht ontwikkelt in het begrip *Dharma* begrijpt dat deze drie dingen samenvallen⁴².

5. Conclusie

De vergelijking als zodanig loopt scheef. Vertrekkend vanuit de 'boeddhistische ideale staat' kan men wel parallellen naar het christendom (en jodendom) trekken, en omgekeerd levert het Koninkrijk Gods als vertrekpunt ook aanknopingspunten op bij het boeddhisme. Maar we komen niet gelijk uit omdat de twee poten van de vergelijking niet eenduidig zijn. Desondanks levert ook een 'scheve' vergelijking interessante raakpunten op, en wel de volgende:

1. de 'boeddhistische ideale staat' moet vooral in het hier en nu gezien worden als toestand van vrede en gerechtigheid. De koning speelt hierin een overheersende rol, maar ook de ambtenaren en andere onderdanen hebben hun verantwoordelijkheid.
2. Als de koning rechtvaardig en devoot is, heerst er welvaart, en omgekeerd niet. Dit komen we ook tegen bij het oudtestamentische volk van Israël.
3. Als model voor staatsinrichting is het boeddhisme toegepast in vele landen in Azië in verleden en heden. Waar het model te letterlijk wordt geïnterpreteerd, kan het tot verschrikkelijke resultaten leiden, zoals onder de Rode Khmer in Cambodja.
4. Dit geldt overigens voor ieder religieus model als het op de werkelijkheid wordt toegepast. In de westerse wereld zien we hetzelfde bij sommige uitvoeringen van het 'duizendjarig rijk' (bijv. dopers in 16^e-eeuwse Münster, Hitler's aspiraties).

³⁴ zie Gabel 2000

³⁵ van den Akker en Nissen, 1999:239; Kuitert 1964:110

³⁶ gesprek met ds. Annelies Bosch

³⁷ Kuitert 1964:61-63

³⁸ bijv. de beweging van Sulak Sivaraksa, de Sathirakoses-Nagapradipa Foundation in Thailand, de inmiddels stevig uitgegroeide Sarvodaya-beweging in Sri Lanka en USA, e.v.a.

³⁹ zie bijv. Kaza & Kraft, 2000; en Tucker & Williams, 1997.

⁴⁰ Anon. 1980, zie ook 3.1.

⁴¹ Kaza & Kraft, 2000

⁴² Paul van der Velde, commentaar op 1^e versie. Intussen heb ik bijgelezen, zie mijn 6^e werkstuk voor dit college. Het artikel van Kenneth Kraft (1997) is bijvoorbeeld erg verhelderend.

5. Het Koninkrijk Gods kan beter worden verstaan als een situatie van vrede en gerechtigheid in het hier en nu, dan als eschatologisch begrip zoals dat tot voor kort in het christendom werd opgevat. Op basis van deze nieuwe opvatting kunnen christendom en boeddhisme elkaar vinden in de praktische toepassing ervan op het gebied van milieu en sociale actie.

Literatuur

- Akker, Nico van den & Peter J.A. Nissen, 1999. *Wegen en dwarswegen; tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*. Boom, Amsterdam. 300 pp.
- Anonymous, 1980. *The teaching of Buddha*. Bukkyo Dendo Kyokai (Buddhist Promoting Foundation), Tokyo. 307 pp.
- Chandler, David, 1996. *Facing the Cambodian past; selected essays 1971-1994*. Silkworm Books, Chiang Mai. 331 pp.
- Chandler, David P., W.R. Roff, J.R. W. Smail, D.J. Steinberg (tevens ed.), R.H. Taylor, A. Woodside, D.K. Wyatt, 1987. *In search of Southeast Asia; a modern history*. Revised edition. Allen & Unwin, Sydney, Wellington. 590 pp.
- Gabel, John B., 2000. *The Bible as literature; and introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York. 357 pp.
- Harvey, Peter, 1990. *An introduction to Buddhism; Teachings, history and practices*. Cambridge University Press. 374 pp.
- Kaza, Stephanie & Kenneth Kraft, eds., 2000. *Dharma Rain; sources of buddhist environmentalism*. Shambala, Boston. 491 pp.
- Keown, Damien, 1996. *Buddhism; a very short introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York. 141 pp.
- Kraft, Kenneth, 1997. *Nuclear Ecology and Engaged Buddhism*. In: Tucker & Williams (1997), *Buddhism and Ecology; The interconnection of dharma and deeds*. Harvard University Press, pp. 269-290
- Kuitert, H.M., 1964. *De spelers en het spel*. Ten Have, Amsterdam. 159 pp.
- Pluvier, Jan, 1983. *Vietnam, Laos, Cambodja. Om de bevrijding van Indochina; een geschiedenis vanaf 1850*. SUN, Nijmegen. 310 pp.
- Tucker, Mary E. & Duncan R. Williams, 1997. *Buddhism and Ecology; The Interconnection of Dharma and Deeds*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 467 pp.
- Quispel, Gilles, 1979. *Het geheime boek der Openbaring*. Gaade, Amerongen. 192 pp.

MAHAYANA-FILOSOFIE

Inleiding

De opdracht in de collegehandleiding, toegelicht en bijgesteld op de colleges in november-december 2001, was om Hoofdstuk 5 van Harvey (1990) over de Mahāyāna-filosofie in enkele bladzijden te bespreken. Het moest *geen* leesverslag worden maar een poging om in de filosofie door te dringen en te analyseren wat dit hoofdstuk in het boek doet. Mag dit wel in een introductie verschijnen?

Ontstaan en basisprincipes van het Mahāyāna-boeddhisme zijn na te lezen in Hoofdstuk 4 van Harvey's boek (Harvey, 1990), en verder in o.a. Keown (1996) en de Vries (1994). Het Mahayana-boeddhisme onderscheidt zich van het oude Theravada-boeddhisme door 3 kernelementen:

1. het bodhisattva-pad (al ingeleid door oudere scholen);
2. een nieuwe kosmologie waarin de Boeddha wordt voorgesteld als een verheerlijkt, transcendent wezen (i.p.v. een hoogstaande, menselijke leraar);
3. een nieuwe kijk op de *Abidharma*, vanuit diep meditatief inzicht in de leegheid van de dingen. Hieruit ontwikkelde zich een nieuwe filosofische visie.

Hoofdstuk 5 gaat over element 3), de filosofische visie. Deze werd eerst ontwikkeld door de Madhyamaka-school en zijn stichter, Nāgārjuna (rond 150-250 nC). Later ontstond de tweede belangrijke school, die van de Yogācāra (gesticht door Asanga rond 300 nC), gevolgd door de *Tathāgata-garbha*-scholen, en in China de Hua-yen-school. In het volgende leest u: 1) een samenvatting van de filosofische principes van de eerste twee scholen⁴³, op basis van de tekst en de collegestof; en 2) een reflectie op dit hoofdstuk en het extractieproces.

Samenvatting van de inhoud van Harvey's Hoofdstuk 5

De Madhyamaka-school

Leegte en dharma's

De Madhyamaka-school orienteert zich op *leegte* als centraal element. Deze nadruk ontwikkelde zich vanuit kritiek op de oude *Abidharma*-leringen: ook deze leringen zouden kunnen leiden tot subtiele vormen van intellectuele hechting, nl. dat je de 'ware natuur' van de werkelijkheid zou kunnen vatten in een netjes passend denkraam. In de *Abidharma* werd weliswaar ontkend dat een persoon een 'zelf' had, maar niet dat een persoon uit *dharma's* bestaat. Als je niet verder doordenkt, lijkt het alsof deze *dharma's* uiteindelijk ook op zichzelf bestaan, dus een 'zelf' hebben. Nee, zegt de Madhyamaka-school: ook *dharma's* zijn volkomen leeg. *Dharma's* bestaan wel in de zin van dat we ze ervaren, maar dit bestaan is relatief, niet absoluut. Wij ervaren slechts voorbijgaande fenomenen. De natuur van *dharma's* ligt dus ergens tussen 'niet-bestaan' en 'substantieel bestaan'. En zo is het met alles. In die zin is de Madhyamaka-filosofie ook weer een 'middenweg'.

'Eigen-natuur' en 'Conditioned Arising'

Alle fenomenen, alle *dharma's* zijn leeg, en in de grond van de zaak kunnen ze dus niet van elkaar worden onderscheiden. De wereld is een netwerk van stromende, onderling afhankelijke fenomenen zonder basis, zonder 'eigen-natuur'. Zie de moderne natuurkunde: materie blijkt niet te bestaan uit afzonderlijke harde brokjes, maar uit 'een mysterieus veld van interactie'. 'Leegte' impliceert dus dat de realiteit uiteindelijk nooit gevangen kan worden in vaste concepten. Als dat wel zo was, als de dingen een 'eigen-natuur' zouden hebben, zou alles eeuwig statisch zijn en zich niet kunnen ontwikkelen. De keten van de 12 *nidāna's*⁴⁴ bestaat in de Madhyamaka-filosofie dus niet uit afzonderlijke permanente 'schakels'. Deze bestaan alleen dankzij en door de interactie met elkaar. 'Iets' is niet gescheiden van de actie die dat 'iets' uitvoert. Het 'gehoor' is niet gescheiden van het 'horen'. De 'hoorder' bestaat alleen bij de gratie van het 'horen'. Ook licht bestaat alleen in relatie tot

⁴³ het gaat in dit korte bestek te ver om de andere scholen te bespreken die in dit hoofdstuk aan de orde komen.

⁴⁴ zie mijn werkstuk 1, "De Vier Edele Waarheden voor beginners"

duisternis. Tegenstellingen zijn niet gescheiden, maar met elkaar verbonden zoals de beide uiteinden van een stok.

Waarheid en taal

De Madhyamaka-school maakt een onderscheid tussen *conventionele* en *ultieme* waarheid⁴⁵. Iets is 'waar' in conventionele zin omdat mensen daarover bepaalde concepten hebben afgesproken. Taal is slechts een middel om die conventies vorm te geven. Taal creëert dus niet iets uit zichzelf, bijv. door de klank van de woorden (zoals de Veda's zeiden). Taal 'bestaat' dan ook niet als zelfstandig fenomeen, maar alleen in relatie tot waarvoor het gebruikt wordt. Met andere woorden, ook taal is 'leegte'.

'Skillful means' en de transcendentie van inzichten

Volgens Nagarjuna is het onderricht van de Boeddha en alle geschriften didactisch gestructureerd⁴⁶: het is van toepassing op dat niveau waarop de mensheid op dat moment staat, zodat deze a.h.w. stapsgewijs tot inzicht komt over de onverwoordbare ultieme waarheid. Hierdoor lijkt het alsof de leringen elkaar weleens tegenspreken. Iedereen die muzikles volgt of een krijgskunst beoefent kent dit: de instructies voor gevorderden staan soms lijnrecht tegenover de instructies voor beginners, maar alle leiden tot grotere vaardigheid. Evenzo - zegt de Lotus Sutra - heeft de Boeddha eerst individuele verlichting gepredikt. Nu is de mensheid toe aan collectieve verlichting en het *Bodhisattva*-pad.

De catuṣkoti-vergelijkingen

Om hoger inzicht te verwerven moeten we vroegere inzichten overstijgen. Nagarjuna doet dit doorde hele leer te onderwerpen aan scherpzinnige logica: de zg. 'ontkenning vanuit 4 hoeken' (*catuṣkoti*). Hierin worden de vier mogelijke combinaties van oorzaak en effect geanalyseerd op hun uiterste consequenties. Nagarjuna toont bij elk daarvan aan dat ze òf ingaan tegen zichzelf, òf tegen onze ervaring van de wereld. Conclusie: geen enkele logica over welk onderwerp dan ook is in absolute zin houdbaar. De ultieme waarheid is niet in taal uit te drukken. Critici wierpen tegen dat hiermee ook de Boeddha's leringen over de 4 Edele Waarheden etc. in het relatieve getrokken werden. Nagarjuna pareerde dit met 'logical judo'⁴⁷: "Inderdaad! Als *dukkha* niet relatief is, zou een mens *dukkha* niet kunnen overstijgen en zou ontwikkeling niet mogelijk zijn!"

Tathatā: 'thusness', 'zo-heid', Nirvāṇa en samsāra

Ook concepten van 'leegheid' zijn dus niet houdbaar. Iemand die een standpunt over 'leegte' koestert is ongeneeslijk, zegt Nagarjuna. Alleen door op te houden met taal en denken, door meditatief inzicht, kan men zich er een beeld van vormen. Dit wordt aangeduid met *tathatā*, 'zo-heid': de *tathatā* van iets is hetzelfde als de 'leegheid' ervan, het is gewoon 'zo'. Iemand die op deze manier inzicht verworven heeft, heeft het *Nirvāṇa* bereikt. Maar hij/zij ziet dan ook in dat er geen verschil is tussen het *Nirvāṇa* en de *dharmas*: beide zijn ongeboren, vrij van dood, en niet permanent. *Nirvāṇa* en *samsāra* zijn een en hetzelfde. We zitten al in het *Nirvāṇa*! Een *Bodhisattva* hoeft dan ook niet *samsāra* te ontstijgen om het *Nirvāṇa* te bereiken. Hij/zij kan eindeloos werken om de lijdende wereld te helpen.

De Yogācāra-school

Bewustzijn

De Yogācāra-school bouwt voort op de Madhyamaka-school. Beide volgen de 'middenweg', maar de Yogācāra-school houdt zich meer bezig met de toepassing ervan in het dagelijks leven. Dit dan vooral door meditatieve training. Het bewustzijn staat centraal en wordt gezien als opgebouwd uit 8 organen: de 6 zintuigen, de '*manas*' (datgene dat alle impressies samenbindt en logisch organiseert⁴⁸) en de '*ālaya*' (de diepere 'verblijfplaats' waarin de andere bewustzijnsorganen zijn ingebed). De gedachten zijn a.h.w. dia's, de *ālaya* is het projectiescherm.

De wereld als 'enkel gedachte' (citta-mātra, 'thought-only')

De wereld wordt gezien als een stelsel van mentale constructies die door ons bewustzijn worden gegenereerd wanneer wij de wereld waarnemen. Dit gaat als volgt: In de *ālaya* bevinden zich '*karmische zaden*'. Doordat wij gehecht zijn aan mentale constructies ontstaan *vasanā's* ('geurende

⁴⁵ volgens Paul van de Velde kan je ook 3 niveaus onderscheiden: 1) het empirische niveau van alledag; 2) de configuratie van de dharmas; en 3) de tathatā, zie verderop. Harvey laat het 3^e niveau weg omdat de taal daarin wegvult, maar dat is een kwestie van beschouwing.

⁴⁶ mijn vertaling van 'skillful means'

⁴⁷ persoonlijk voel ik me als aikidoka erg aangesproken door deze metafoor van Harvey! In aikido en judo staat het gebruikmaken van de kracht van de opponent centraal. Beide krijgskunsten (en andere) zijn o.a. door het boeddhisme geïnspireerd.

⁴⁸ de herinnering is volgens Harvey in de *ālaya* gesitueerd, volgens Paul van de Velde in de *manas*.

impressies') die deze 'zaden' tot rijping brengen. Dit brengt een stroom van ervaringen teweeg. De *manas* splitst deze in 'subject' en 'object'; deze splitsing wordt verder versterkt door de *manas* en door de taal, die vormen en begrippen uit de constante stroom onderscheidt; daardoor wordt de illusie van dualiteit versterkt. Maar eigenlijk is deze dualiteit maar schijn, net zoals een televisiefilm, gegenereerd door elektronen op een tweedimensionale beeldbuis, driedimensionaal wordt beleefd. Alleen bestaat er volgens de Yogācāra-school ook geen aparte 'kijker': ook het 'ik' is een illusie. Dit alles kan slechts doorzien worden door meditative oefening. Dan krijg je in de gaten dat alle bestaan slechts uit 'flitsen van bewustzijn' of 'mentale beelden' bestaat. En hoewel ieder mens deze anders beleeft, werken ze wel op elkaar in. Het ene wezen kan het andere helpen of benadelen.

De drie naturen (svabhāva's) of niveaus van kennis

De Yogācāra-school onderscheidt drie 'naturen': 1) het '*mentaal geconstrueerde*': datgene wat verbeeld wordt. De realiteitswaarde ervan is nul. 2) het '*van-de-ander-afhankelijke*': de onderling afhankelijke, constante stroom van verschijnselen (*dharma's*). Dit is relatieve realiteit, want ook het kennisproces dat deze stroom construeert, genereert dualiteit en dus projectie: het 'construeert het irreële'. 3) het '*absoluut volbrachte*': hierin is kennis vervolmaakt doordat de subject/object -scheiding is opgeheven en de wereld direct gekend wordt als 'enkel gedachte'. Dit heeft een absolute realiteitswaarde. Ter analogie: een lijder aan staar ziet 'haren' die er niet zijn (niveau 1); deze worden veroorzaakt door de staar (niveau 2); een gezond mens ziet de dingen zoals ze zijn zonder 'haren' (niveau 3).

Tathatā, leegheid en Nirvāṇa

Het derde kennisniveau ziet in dat de natuur van alle verschijnselen 'leegheid' is. Dit staat gelijk aan de *tathatā*, de 'zo-heid' van de dingen. 'Leegheid' is in de Yogācāra-visie niet slechts 'afwezigheid van inherente natuur', zoals de Madhyamika's denken, maar ook iets dat bestaat (en dus iets meer in de richting van substantie gaat dan volgens eerstgenoemde). Het pad naar *Nirvāṇa* bestaat uit het successievelijk verwijderen van alle 'verontreinigingen' die aan de eerste twee naturen kleven, door langdurige meditatieve ontwikkeling. Het bereiken van het *Nirvāṇa* is echter een plotselinge gebeurtenis: ineens stopt de stroom van de geest, de zes zintuigen geven niet langer informatie aan de *manas*, deze keert zich om en verkrijgt directe intuïtieve kennis van de *ālaya*. Deze kan daardoor geen 'karmische zaden' meer dragen die illusoire objecten produceren; de intuïtie dringt zo direct door tot de non-duale diepten van de *ālaya*, het *Dharma*-rijk dat gelijk staat met 'zo-heid', 'leegte' en *Nirvāṇa*. *Nirvāṇa* is dus momentane de omvorming van *samsāra*, niet de afschaffing ervan: beide zijn ook in deze visie hetzelfde. Een *Bodhisattva* zal na dit moment van verlichting weer terugkeren naar de wereld om anderen te helpen.

Commentaar

Hoofdstuk 5 is eigenlijk niet goed te begrijpen zonder Hoofdstuk 4, waarnaar in het begin veelvuldig wordt verwezen. Beide hoofdstukken combineren de boeddhistische 'kerkgeschiedenis' met de ontwikkeling van de leerstellingen en filosofie. Misschien kan het ook niet anders, maar het resultaat is een verhaal met een encyclopedische hoeveelheid namen en begrippen waarin de inhoud dreigt te verdinken. Bovendien is de gedachtenlijn hier en daar naar mijn gevoel onlogisch: 'Leegte' wordt behandeld onder 'the Sunyatavadin orientation' en later in een apart hoofdstukje. Onder 'conventional truth and language' wordt onderscheid gemaakt tussen 'conventional' en 'ultimate' truth, maar op het laatste wordt pas een paar bladzijden verder ingegaan. Bij de bespreking van de Yogācāra-filosofie komt de 'diepe *ālaya*' eveneens op twee plaatsen voor. En ook is het vreemd dat er onder 'the Sūnyatāvādin orientation' (p. 96-97) wel naar het Zen-boeddhisme wordt verwezen maar niet onder de beschrijving van het 'Yogācāra path and goal' waar het proces van verlichting beschreven staat. Dit zijn echter maar kleine opmerkingen. Als naslagwerk is het hoofdstuk zeer lezenswaardig.

Als introductie is het echter veel te breed. Maar misschien kan dat ook niet anders. Het lijkt me heel moeilijk om de stof te beschrijven op een niveau dat het midden houdt tussen een populaire samenvatting⁴⁹ en iets met de diepgang van Harvey. Kan men dit soort lering wel in één tekst beschrijven? Op verscheidene plaatsen vermeldt Harvey dat het een 'weg' betreft, een leergang dus met verschillende niveaus. Zie ook de samenvatting hierboven van de 'skilful means' die de Boeddha toepaste: voor verschillende niveaus van inzicht gelden verschillende soorten instructies. Daarbij kom

⁴⁹ Keown (1996) bijvoorbeeld wijdt in totaal ruim 2 pagina's aan de Mahāyāna-filosofie, maar bespreekt bijna uitsluitend de Madhyamaka-school.

je er niet alleen met intellectuele bestudering. Om de abstracte ideeën werkelijk te vatten moet er je eigenlijk jarenlang op mediteren. Harvey staat dus eigenlijk voor een onmogelijke opgave: het op papier overbrengen van een gedachtengoed dat in de grond van de zaak niet te beschrijven valt. Toevallig ben ikzelf al een aantal jaren bezig met Zen-meditatie. Weliswaar ben ik nog niet erg 'verlicht', maar het helpt wel om de stof iets beter te vatten. En dan wordt het ook leuk: bijvoorbeeld in de beschrijving van het meditatieve proces van de Yogācāra-richting (p. 112-113) vond ik veel terug wat ook in Zen speelt. Kortom: De studie van dit hoofdstuk was een verrijking, maar eindigt zeker niet met dit werkstuk.

Literatuur

Harvey, Peter, 1990. *An introduction to Buddhism; Teachings, history and practices*. Cambridge University Press. 374 pp.

Keown, Damien, 1996. *Buddhism; a very short introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York. 141 pp.

Vries, Sjoerd de, 1994. *Boeddhisme voor beginners; een heldere inleiding tot de wereld van het boed.*

VERGELIJKING VAN EEN BODHISATTVA MET EEN STEREOTIEP 'HEILIG MENS'

Inleiding.

De opdracht voor dit werkstuk luidt: "Vergelijk aan de hand van hoofdstuk 6 van Harvey (1990) de *Bodhisattva* met een stereotiep 'heilig mens' van andere religies". Om deze vraag goed te beantwoorden is het werkstuk gestructureerd aan de hand van de volgende deelvragen:

- Welke kenmerken heeft een *Bodhisattva*?
- Hoe, d.w.z. op wat voor criteria selecteer ik een 'stereotiep heilig mens'?
- Ik heb tenslotte gekozen voor de heilige Franciscus van Assisi. Welke elementen spelen een rol bij zijn 'heiligheid'?
- Kan St. Franciscus ook als een *Bodhisattva* beschouwd worden? Hierbij vergelijk ik de uitkomsten van 1) en 3) met elkaar.

1. Welke kenmerken heeft een *Bodhisattva*?

1.1. De weg van de *Bodhisattva*

De weg van de *Bodhisattva* is een essentieel bestanddeel van het Mahāyāna-boeddhisme. Een *Bodhisattva* (v/m⁵⁰) heeft tot taak om andere wezens te helpen en tegelijkertijd zijn/haar eigen wijsheid te laten rijpen op weg naar het boeddhaschap. Wijsheid en compassie gaan dus onlosmakelijk samen. Het *Bodhisattva*-pad verloopt bij een mens als volgt⁵¹:

- Ontstaan van de *bodhi-citta*, de aspiratie om te streven naar het Boeddhaschap, zowel voor zichzelf als om anderen te helpen. Dit is een plotselinge gebeurtenis die volgt nadat persoon voldoende verdienste en kennis heeft opgebouwd in zijn huidige en vorige levens.
- Het afleggen van verschillende *Bodhisattva*-eden: bijvoorbeeld om ontelbare verontreinigingen af te leggen, om het onvergelijkbare Boeddhaschap te bereiken, om alle wezens te redden, of hen op meer specifieke manieren te helpen.
- Het volgen van een aantal *pāramitā*'s ('volmaaktheden') die tien 'stadia van vervolmaking' (*bhūmi*'s) doorlopen. Voordat de *bhūmi*'s doorlopen kunnen worden volgt de *Bodhisattva* eerst het 'gewone' Achtvoudige Pad. Net zoals bij de 'stream-entry' van het vroege Boeddhisme wordt hij dan een 'Heilig mens'. In de eerste vijf *bhūmi*'s vervolmaakt hij achtereenvolgens:
 - De deugd van vrijgevigheid. Vol vreugde en geloof geeft hij alles weg: bezit, geleerdheid, lijf en leven, en zelfs partner en gezin. In ruil krijgt hij 'verdienste' gewijd aan het toekomstige Boeddhaschap van hemzelf en anderen.
 - Morele deugdzaamheid (*śīla*), totdat zijn gedrag volkomen puur is. Hij spoort ook anderen hierin aan. Ook aanbidt hij vele hemelse Boeddha's.
 - Geduld (*kṣānti*), geholpen door meditatie over liefdevolheid en mededogen. Hij ontwikkelt verdraagzaamheid bij tegenspoed, vermijdt boosheid, en volhardt in het zoeken naar de *Dharma*.
 - Vitale kracht (*vīrya*), geholpen door groeiende aspiratie en mededogen. De nadruk ligt nu op bewuste alertheid ('*mindful alertness*') die het best beoefend wordt in de monastieke discipline.
 - Meditatie (*dhyāna*). Deze leiden tot hemelse wedergeboorten die echter niet aanvaard worden. De *Bodhisattva* begrijpt de Vier Edele Waarheden, kan heen en weer gaan tussen de conventionele en de Ultieme Waarheid, verdiept zich in wiskunde, medicijnen en dichtkunst, en helpt anderen bij het leren van de *Dharma*.

De stadia daarna zijn de volgende:

⁵⁰ in de tekst hierna refereer ik met 'mens', 'hij' en daarvan afgeleide voornaamwoorden aan zowel vrouwen als mannen, tenzij uit de context anders blijkt.

⁵¹ Harvey, 1990:122 e.v.

- De Bodhisattva bereikt de vervolmaking van de wijsheid en daarmee het *Arhat*-niveau. Bij zijn dood zou hij het *Nirvāṇa* kunnen binnengaan, maar dat doet hij niet vanwege zijn grote *Mahāyāna*-compassie. De vijf vorige stadia worden transcendent en perfect, en zijn daden zijn vrij van zelfbewustzijn of ultieme motieven, want alles lost op in leegheid.
- De Bodhisattva wordt een 'Groot Wezen' (*Mahā-sattva*), een hemelse redder die niet gewoon herboren wordt, maar zichzelf in vele werelden projecteert en andere wezens helpt en onderwijst. Hij weet dat er geen verschil is tussen *Samsāra* en *Nirvāṇa* en bereikt het laatste daarom onmiddellijk.
- Hij bereikt nu een niveau van waaruit hij zeker het Boeddhachap bereikt. Hij verschijnt overal waar hij wil in het universum om anderen te onderwijzen, en kan vanuit zijn grote voorraad 'verdiensten' genade verstrekken aan wie hem daarom bidden.
- Hij vervolmaakt zijn kracht ('*bala*') en gebruikt zijn geweldige inzicht in de aard van de wezens om hen te onderwijzen en richting te geven.
- Hij verblijft in de *Tuṣita*-hemel, waar ook Maitreya nu wacht. Hij bezit een stralend lichaam en de vervolmaking van kennis (*jnāna*). Als hij klaar is wordt hij door Boeddha's gewijd voor de laatste stap, het Boeddhachap.

Uiteindelijk bereikt hij het Boeddhachap in het finale *Tathāgata*-stadium. Dit is niet op aarde, maar in de meest pure hemel, de *Akaṅkṣita*-hemel. Hij is daarmee volgens het *Mahāyāna*-Boeddhisme hoger gestegen dan de *Arhat* uit de vroegere leer.

1.2. Bekende Bodhisattva's

Bodhisattva's staan dichterbij de wereld dan Boeddha's en zijn meer actief betrokken als helpers.

Harvey (1990) beschrijft de meest bekende *Bodhisattva*'s. Dit zijn:

- Maitreya, de volgende Boeddha, nu in stadium 10 (zie boven);
- Avalokiteśvara, ook in het 9^e stadium, de manifestatie van de Boeddha Amitābha's mededogen voor de wereld en de drijvende kracht achter alle *Bodhisattva*'s. Hij is verreweg de populairste van alle *Bodhisattva*'s en wordt alom in *Mahāyāna*-landen vereerd en te hulp gevraagd. Zijn naam betekent 'De Heer die (met mededogen) naar beneden kijkt'. In China is hij bekend als Kuan-yin ('bekijker van tranen') of Kuan-shih-yin ('bekijker van de tranen van de wereld'). Hij verschijnt in veel verschillende werelden, zelfs in de hel, en neemt vele vormen aan, goddelijk, menselijk of dierlijk. De Tibetaanse Dalai Lama's worden beschouwd als reïncarnaties van Avalokiteśvara. De beroemde *mantra* "*Om Maṇi padme hūm*" is van hem afkomstig.
- Mahāsthāmaprāpta ('He of Great Power'), naast Avalokiteśvara de helper van de Boeddha Amitābha, en de manifestatie van diens wijsheid. Hij opent de mensen de ogen voor de noodzaak tot bevrijding.
- Mañjūśrī, 'Zoete Glorie', de helper van de Boeddha Śākyamuni. Hij is de belichaming van de wijsheid, en heeft tot taak onwetendheid uit te roeien en spirituele kennis te doen ontwaken.
- Samanthabhadra, 'The All-round blissful One', de tweede helper van de Boeddha Śākyamuni naast Mañjūśrī.
- Kṣitigarbha, ('Aarde-matrix'), Jizō in het Japans, is de op een na populairste *Bodhisattva* in Japan. Hij heeft gezworen de mensheid te helpen tot de komst van de volgende Boeddha. en beschermt vooral reizigers, mensen in moeilijkheden, vrouwen en kinderen, en zij die in de hel herboren zijn.
- Tārā ('Redster'), de beroemdste vrouwelijke *Bodhisattva* in het Tantrische Boeddhisme en de patroongodin van Tibet. Heeft veel vormen, waarvan de 'groene' en 'witte' het bekendst zijn. Zij zijn volgens de legende ontstaan uit twee tranen van Avalokiteśvara toen hij de gruwelen van de hel aanschouwde. Mededogen voor nooddriftigen is dan ook haar speciale kracht, naast gratie en aantrekkelijkheid.

2. Selectie van een heilige

Nadenkend over de vraag welk 'stereotiep heilig mens' in aanmerking kwam voor dit werkstuk, heb ik rondgekeken in zowel christelijke als niet-christelijke tradities. We hoefden ons niet te beperken tot de 'officiële' heiligen van de Rooms-katholieke kerk. Op het college waar dit werkstuk werd besproken⁵², werd Moeder Theresa als voorbeeld genoemd. De keuze is dus groot: Gandhi, Nelson Mandela, de Noordamerikaans-Indiaanse Black Elk en Lame Deer, Aboriginal dromers, etc.... In ieder geval wilde ik niet zomaar een figuur 'uit de kast trekken' die me persoonlijk niets zegt. En persoonlijk ben ik vooral geïnteresseerd in vraagstukken van mijn vakgebied, bosbouw en natuur, dus daar zou de kandidaat in ieder geval iets mee te maken moeten hebben.

⁵² Paul van de Velde, college Inleiding Boeddhisme, Faculteit Theologie KUN, 20 november 2001

Op zoek naar criteria dus. Deze zijn in de eerste plaats te vinden bij de katholieke kerk, die daar al eeuwenlang ervaring mee heeft. Katholieke heiligen^{53,54}:

- worden vereerd (niet aanbeden zoals het Concilie van Trente bepaalde) en zijn doorgaans populair (hebben charisma);
- hebben te maken met mystieke krachten en wonderen (tijdens en na hun leven);
- hebben die krachten verkregen door bijzondere deugden zoals een ascetisch leven, door de marteldood, of door goddelijke inspiratie of tekenen; meestal heeft persoonlijke zelfopoffering voor het geloof een rol gespeeld;
- worden geacht vanuit het hiernamaals te kunnen helpen in nood, soms op specifieke gebieden;
- zijn soms de stichter geworden van een spirituele beweging of kloosterorde;
- worden gesanctioneerd door de kerk via geïnstitutionaliseerde procedures (zalig- en heiligverklaring).

De meeste bovenbeschreven kenmerken, behalve de laatste, zijn bijvoorbeeld ook op islamitische of hindoeïstische heiligen van toepassing. Maar ik zou op dezelfde gronden ook de zieners en dromers van de schriftloze tradities niet willen uitsluiten. Alleen de twee laatste kenmerken zijn op veel buitenchristelijke heiligen niet van toepassing. Die hebben met organisatie te maken. Vooral de officiële sanctionering, het keurstempel van een institutie komt naar mijn mening vrijwel uitsluitend in de christelijke traditie voor.

Daarbuiten verkrijgt een heilige-in-spe voornamelijk zijn status door populariteit en charisma⁵⁵, doordat hij met eerbied en genegenheid door opeenvolgende generaties herdacht wordt. Dat laatste, die genegenheid, is denk ik belangrijk. Niet alle charismatische leiders worden heiligen of profeten. Hitler had ook charisma. Een heilige moet ook het goede met de wereld voor hebben, anders wordt hij niet meer door het nageslacht vereerd⁵⁶. Het gaat te ver om dit hier uit te spinnen, maar ik denk toch dat de benaming 'heilige' (of profeet, *sadhu*, ziener, sjamaan, etc.) in de grond van de zaak verbonden is met religieus-ethisch besef. Ik zou daarom nog twee elementen aan het rijtje hierboven toe willen voegen:

- ethisch besef, al dan niet gekoppeld aan een voorbeeldfunctie hoe te leven;
- compassie, ook al is dit niet direct kenbaar (heiligen zijn niet altijd lieve jongens).

Tenslotte vroeg ik me af: moet een heilige per se overleden zijn? Moeder Theresa werd bijvoorbeeld tijdens haar leven al als 'heilig' beschouwd. Van Indiaanse sjamanen ken ik geen voorbeelden uit verre verledens, maar die zijn ongetwijfeld in de mythen terug te vinden. In ieder geval zou ik de levenden niet zonder meer willen uitsluiten.

Met al deze criteria in het achterhoofd - en vooral ook de eerder genoemde betrokkenheid bij bos en natuur - had ik misschien kunnen kiezen voor hedendaagse 'milieu-martelaren' zoals Chico Mendes⁵⁷ in Brazilië en Seub Nakasathien in Thailand⁵⁸. Van geen van beiden heb echter ik directe aanwijzingen over hun spirituele leven. Bovendien komt Khun Seub zelf uit een boeddhistische traditie en staat dus aan de andere kant van de vergelijking⁵⁹. Mijn keuze is daarom uiteindelijk op Franciscus van Assisi gevallen. Als iemand aan alle bovenstaande criteria voldoet, dan hij wel. Al was het alleen maar omdat hij van oudsher de patroonheilige is van de dieren, en sinds 1982 ook van de hele natuurbescherming⁶⁰. Door me op hem te richten kan ik tevens onderzoeken welk verband er bestaat tussen zijn 'milieuspiritualiteit', zijn 'heiligheid', en een *Bodhisattva*.

⁵³ Oosthoeks Encyclopedie 5e dr. (1961, 1964)

⁵⁴ Van den Akker en Nissen, 1999.

⁵⁵ Hoewel ook in het christendom langdurige verering (tenminste 100 jaar) een grond kan zijn voor zaligverklaring - Oosthoeks Encyclopedie 5e dr. (1961, 1964)

⁵⁶ Interessant zijn in dit verband de Messiaanse aspiraties van hedendaagse wereldvijand nummer één, Osama bin Laden. Als je hem zo sereen op de video in de grot ziet zitten, zou je haast vergeten dat hij duizenden mensen naar het paradijs heeft gestuurd (zie o.a. appendix 1 voor Mohammed Benzakour's artikel in De Volkskrant van 20 oktober 2001). Voor de meesten in de westerse wereld is dat een doorslaggevende afkeuring. Voor de islamitische wereld, die goede redenen heeft om anders tegen de geopolitieke 'ethische balans' aan te kijken, ligt de beoordeling van de man veel gecompliceerder.

⁵⁷ Mendes, 1989.

⁵⁸ boswachter van het Royal Forest Department die in 1995 zelfmoord pleegde uit wanhoop over de conflicten die bescherming van het Western Thai Forest complex Thailand in de weg stonden. Zijn werk wordt nu voortgezet door een naar hem genoemde stichting.

⁵⁹ om dezelfde reden heb ik eerder al Z.H. de Dalai Lama niet genoemd.

⁶⁰ Schouten, 2001:190

3. Franciscus van Assisi en de elementen van zijn 'heiligheid'

Franciscus volgt, al benoemt hij het maar zelden, de 'via mystica' waarover toentertijd al ettelijke eeuwen geschriften bestonden. Deze weg begint na de bekering (conversio) en is drievoudig: zuivering (purgatio), verlichting (illuminatio), en vervolmaking (perfectio). Als dit laatste bereikt is heeft hij de Unio mystica bereikt. Maar voor het zover is, komt er eerst nog na de verlichting de 'dorheid' (Ariditas): een inzinking na een periode van verlichting, loodrecht boven de purgatio: de via mystica is "Een bergweg met haarspeldbochten". Welke elementen kwam hij op deze weg tegen?

Conversio: De bekering vanuit een werelds leven als rijke koopmanszoon kwam onverwacht, na een periode van innerlijke onvrede. Het transcendentaal bewustzijn was ontwaakt.

Purgatio: Dit is de periode van louteren en loslaten, een 'mystiek noviciaat'. Franciscus overwon de (aanzienlijke) weerstand van zijn familie, en wierp zich fanatiek op ascetische praktijken gekenschetst door "nederigheid, gehoorzaamheid en armoede". Drie aspecten treden hier - maar ook in de rest van zijn leven - naar voren:

- Armoede en onthechting van bezit: Franciscus' vrijwillig aanvaarde, tot het uiterste doorgevoerde armoede, moet een overweldigende indruk op zijn medemensen hebben gemaakt. Zeker als we de onzekerheden van die tijd vol rampen en hongersnoden in ogenschouw nemen.
- Natuurlijk leiderschap en gezag: Franciscus was van jongsaf aan een geboren leider. Reeds vroeg na zijn bekering had hij al volgelingen. Al wist hij zich gedragen door collectief idealisme, hij liet naar het schijnt weinig discussie toe over zijn richtlijnen, die hij van Christus afkomstig achtte.
- Spreekvaardigheid: Zonder deze gave zou Franciscus niet geworden zijn wat hij was. Hij kon er zijn gehoor mee boeien - soms in extatische bezieling - maar ook gezag en orde mee handhaven onder zijn volgelingen. Het was tevens een instrument van levensbelang om tussen de groeiende klippen van kerkelijke rechtzinnigheid door te zeilen.

Illuminatio: Franciscus kreeg plotseling op een dag in gebed een gevoel van onzegbare vreugde. Hij begon los te raken van zichzelf en van de angst voor zonde, kreeg mogelijk ook een toekomstvisioen. Deze periode duurde 10 à 12 jaar. Hij ontwikkelde extatische en helderziende gaven en zijn beweging groeide (met steun van bisschop en paus). Twee kenmerken verdienen speciale aandacht:

- vrouwen: vanaf zijn bekering schijnt Franciscus vrouwen gemeden te hebben (seksuele onthouding was vanzelfsprekend deel van zijn ascese). Toch ontwikkelde zich juist in de *illuminatio* zijn diepe vriendschap met Clara van Favarone, die - minstens net zo'n doorzetter als hij - de vrouwelijke tak van zijn orde oprichtte en leidde.
- martelaarschap: Franciscus bezocht de Saracenen in Marokko en Egypte, hetzij om hen te bekeren, hetzij om er het martelaarschap te ondergaan. Geen van beide lukte, maar hij hield er voor de rest van zijn leven een uiterst pijnlijke oogkwaal (trachoom) aan over.

Ariditas (aan het eind van de Illuminatio): "een periode (..) van noodzakelijke, psychische herstructurering waarin de ziel zich van haar laatste aardse resten moet ontdoen om volledig aan God ter beschikking te staan. Daarbij gaat het vooral om de ontlediging van de eigen wil" (Nolthenius 1988:231-232). Deze periode duurde ca. 2 jaar.

- Gehoorzaamheid: vooral hiermee worstelde Franciscus in deze periode. Niet verbazingwekkend voor een onbetwist leider van een grote beweging. Tenslotte overwon de nederigheid.

Unio mystica: Franciscus' laatste levensjaren, gekarakteriseerd door zijn "liefdevolle verbondenheid met de bezielde schepping"⁶¹ met als hoogtepunt zijn compositie van het Zonnelied. Deze 'mystieke eindfase' was zeker geen onbewolkt rozenpad: Zijn stigmatisering op de Verna-berg die in deze tijd plaatsvond was behalve een spirituele topervaring ook een aanval op zijn toch al door ziekten en jarenlange uithongering geteisterde gezondheid. Maar "het belette hem niet zich tot het laatst als '*unitus et coniunctus*' met zijn Heer te beschouwen en zingend te sterven"⁶². Vooral in deze fase - maar ook al eerder - treden de volgende elementen naar voren:

- dromen: Franciscus had veel dromen die zijn beslissingen in het dagelijkse leven beïnvloedden.
- visioenen: Ongeveer het enige visioen dat van Franciscus bekend is, is dat waarbij hij de *stigmata* kruiswonden ontving.
- extase: Franciscus raakte vaak in extase. Soms leidde die tot bewegingloosheid en uittreding van zijn ziel.

⁶¹ Nolthenius, 1988:233

⁶² *ibid.*

- o stemmen: Hij hoorde ook stemmen; in een dialoog dat plaatsvond toen hij vreselijk onder zijn oogzichte leed, werd hij geïnspireerd tot het componeren van het prachtige Zonnelied.
- o duivelbestrijding: Aan de andere kant werd hij nu en dan hevig gekweld door duivels en andere kwade machten - die te overwinnen in zichzelf en anderen was deel van de mystieke weg.
- o wonderen: Franciscus genas zieken en deed vele andere wonderen, bijna vanzelfsprekend.
- o natuurvisie: Franciscus praatte met dieren, een van zijn populairste eigenschappen. ¹Hij beschouwde *alle* schepselen als gelijken voor God, en handelde daarnaar in zijn omgang met de natuur. Hierin gaat hij misschien wel het verst in de hele christelijke traditie en staat hij zeer dichtbij de 'natuurvolken': "wat Indiaanse sjamanen berichten zou zó door een Franciscus beleefd kunnen zijn"⁶³. Niet voor niets is er vandaag de dag een 'fransiscaanse milieuspiritualiteit'⁶⁴ ontstaan die veel christenen inspireert.

4. Vergelijking van Franciscus met een *Bodhisattva*

In onderstaand tabel wordt de vergelijking tussen een *Bodhisattva* en Franciscus in kaart gebracht.

Element	<i>Bodhisattva</i>	Franciscus
algemeen 'theologisch'-leerstellige⁶⁵ context		
ziel	bestaat niet en kan dus ook niet transcenderen	ziel bestaat wel en kan bijv. uitreden in extase
Aard van de transcendentie	Nirvāṇa	God
Reïncarnatie	In vele levens & werelden	één leven, geplaatst in de geschiedenis
Hiernamaals	Hiërarchische structuur van hemelen & onderwerelden	één hemel, één hel (& vagevuur)
Spirituele aspecten:		
'Taak', 'missie'	andere wezens helpen & tegelijkertijd eigen wijsheid laten rijpen op weg naar Boeddhachap';	God zoeken in schepping; later patroonheilige van dieren en natuurbescherming
Mededogen	Is grondwoord voor hele Bodhisattva-concept	Karakteristiek voor F. maar niet sterk benadrukt voor heiligen in het algemeen
Mystieke weg	Bodhisattva -pad	via mystica
Opbouw v.d. weg	10 stadia	3 hoofdstadia: Purgatio-Illuminatio-Perfectio/Una Via
Vooraf	opbouw van voldoende verdiensten *& kennis; 'gewone' Achtvoudige Pad	alleen periode van innerlijke onvrede, tijdens werelds leven
Startsein	bodhi-citta = aspiratie om te streven naar het Boeddhachap; plotselinge gebeurtenis; daarna afleggen Bodhisattva-eden	conversio: onverwachte bekering vanuit werelds leven, ontwaken van transcendentiaal bewustzijn.
Purgatio	vooral in eerste stadia: armoede, puurheid van gedrag, etc.	verbonden met zondelast; door armoede e.a. ascetische praktijken verlichting gezocht
Armoede	Stadium 1: alles weggeven met vreugde en geloof	In Purgatio maar ook daarna: extreem doorgevoerde armoede en ontbering
Morele deugdzaamheid	Stadium 2: Morele deugdzaamheid	in Purgatio maar ook in Illuminatio
Omgang met andere geslacht	niet bekend uit Harvey66	Vrouwen gemeden (behalve Clara); seksuele onthouding

⁶³ Nolthenius, 1988:266

⁶⁴ zie Sevenhoven (2000) voor een uitgebreide toelichting hiervan.

⁶⁵ Bij het Boeddhisme kunnen we natuurlijk niet over theologie spreken, maar wel over 'leerstellige' concepten.

⁶⁶ Rita Gross, in "Beyond Patriarchy" meldt dat sommige vrouwelijke Bodhisattva's in bepaalde (hogere) stadia wel seksuele relaties aanknoopten met leprozen en andere ongelukkigen en daardoor 'merit' opbouwden. Ik heb de bron helaas niet meer bij de hand.

Element	<i>Bodhisattva</i>	Franciscus
Geduld	Stadium 3: geduld, liefdevolle vriendelijkheid en mededogen.	Niet zozeer geduld als wel mededogen met lijdende schepselen, genezing van zieken, praten met dieren etc.
Vitale kracht ('vigour')	Stadium 4: vitale kracht, bewuste alertheid	- 'Uitstraling', innerlijke kracht is zeker aanwezig. Ook spreekvaardigheid & natuurlijk leiderschap
Meditatie	Stadium 5: Meditatie verhoogt kennis;	Gebed is belangrijk, leidt soms tot extase
Dromen, visioenen, extase, wonderen, duivelbestrijding etc.	Niet door Harvey genoemd in beschrijving van B.'s, wel 'magische praktijken' genoemd als hij het Tantra-Boeddhisme beschrijft. Ook komen deze elementen voor in levensbeschrijvingen van B.'s ⁶⁷ .	Belangrijke elementen in F's leven.
Transcendente ontwikkeling	Stadia 6 t/m 10: opeenvolgende hogere stadia tot Boeddhachap bereikt wordt	eenmalig leven en sterven, na zijn dood permanente transcendente staat zonder onderscheiden ontwikkelingsstadia
Martelaarschap	niet bekend (en niet waarschijnlijk?)	gezocht maar niet gelukt
Lijden	is basis van hele Boeddhisme: dukkha. De B. komt dit te boven door inzicht dat alles leegheid is.	Zelfgekozen en opgelegd (zwakke gezondheid, pijnlijke ziekten etc.). Lijden is middel om mystieke eenheid met God te bereiken.
Sociaal-institutionele aspecten:		
Volgelingen/beweging	niet als exclusief op één B. geïnspireerde, geïnstitutionaliseerde beweging	wel (franciscaner orde, Clarissen, lekenbeweging, etc.)
Populariteit en verering	wel (in verschillende mate voor verschillende Bodhisattva's)	wel, vooral na F's dood.
Door gezaghebbende institutie gesanctioneerd	niet	wel (heiligverklaring)
Natuurlijk leiderschap, gezag	niet bekend, maar mag op grond van spirituele ontwikkeling (zie boven) worden verondersteld.	wel: van jongs af aanwezig; krachtige persoonlijkheid. Zie ook hierboven
Onderwijs	onderwijst anderen (v.a. Stadium 5), ook vanuit transcendentie stadia	heeft volgelingen vanaf vroeg stadium die hij onderwijs en beleert

5. Conclusie: Kan Franciscus ook als een *Bodhisattva* beschouwd worden?

1. We constateren veel overeenkomsten en ook enkele kenmerkende verschillen tussen *Bodhisattva*'s en St. Franciscus. De leerstellige context is natuurlijk sterk verschillend: Bij Franciscus draait alles om de verbinding van zijn ziel met God. Volgens het Boeddhisme bestaan geen van beide. Een *Bodhisattva* streeft naar het Boeddhachap, niet voor zichzelf maar voor de hele wereld. Verder zoekt Franciscus God in de 'schepping', maar ook daarvan kunnen we in het Boeddhisme niet spreken. Op algemeen leerstellige gronden kunnen we dus niet zeggen dat Franciscus zonder meer als *Bodhisattva* beschouwd mag worden.

2. Op 'sociaal-institutioneel' gebied zijn er zowel overeenkomsten als verschillen te constateren. Franciscus is officieel heilig verklaard en heeft een monastieke beweging (zelfs meer dan één) nagelaten. Van *Bodhisattva*'s kunnen we dat niet zeggen. Maar nemen we hun verering door gelovigen als uitgangspunt (en waarom zou dat niet net zo'n geldig criterium voor hun gezag zijn? - ook de RK kerk kan het hanteren bij de zaligverklaring, zie boven), dan constateren we dat ze door miljoenen gelovigen vereerd worden. Maar natuurlijk is dat niet de enige grond.

3. Kijken we echter naar de spirituele aspecten, dan vallen de overeenkomsten sterk op. Weliswaar moet Franciscus het, in tegenstelling tot de *Bodhisattva*'s, met slechts één leven doen, en zijn er nog

⁶⁷ *ibid.*

genoeg verschillen in details, maar beiden volgen een mystiek pad met verschillende stadia. Beide wegen lopen via loutering, bezitloosheid, morele deugzaamheid, innerlijke kracht, metafysische praktijken zoals extase, wonderen etc., naar een transcendent bestaan. De verschillen in de precieze kronkels van het pad doen naar mijn mening minder ter zake dan het einddoel.

4. Eén belangrijk aspect heeft Franciscus sterker dan andere heiligen gemeen met Bodhisattva's: zijn mededogen voor de schepping. Mededogen is zowel uitgangspunt en 'driving force' voor het *Bodhisattva*-streven als een belangrijk element in de weg. Bovendien herbergt het Mahāyāna-pantheon een *Bodhisattva* in de vorm van Avalokiteśvara, die het mededogen nog eens speciaal belichaamt en in de wereld laat werken (zie 1.2).

Mijn antwoord op de titelvraag is daarom: Franciscus kan in leerstellig opzicht weliswaar niet zonder meer als *Bodhisattva* beschouwd worden, maar op basis van zijn spirituele ontwikkeling zijn er goede redenen om dit wel te doen. Hij kan nog het beste vergeleken worden met Avalokiteśvara, de *Bodhisattva* van het mededogen. Laten we hopen dat de kracht van beiden nog lang vanuit het bovenwereldse op onze wereld zal inwerken.

Literatuur

- Akker, Nico K. van den & Peter J.A. Nissen, 1999. *Wegen en dwarswegen; tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*. Boom, Amsterdam, 300 pp.
 - Benzakour, Mohammed. 2001. *De grotliefde van Osama bin Laden*. De Volkskrant, 20 oktober 2001
 - Harvey, Peter, 1990. *An introduction to Buddhism; Teachings, history and practices*. Cambridge University Press. 374 pp.
 - Nolthenius, Hellene, 1988. *Een man uit het dal van Spoleto; Franciscus tussen zijn tijdgenoten*. Querido, Amsterdam. 360 pp.
 - Mendes, Chico, 1989. Red het Amazonewoud; testament. EPO/NOVIB/Jan Mets, Berchem/'s-Gravenhage/Amsterdam. 93 pp.
 - Schouten, Matthijs G.C., 2001. *De natuur als beeld in religie, kunst en filosofie*. KNNV Uitgeverij, Utrecht. 239 pp.
- Sevenhoven, Hans, 2000. *De kans krijgen om weer uit te botten; Over de inhoud van Franciscaanse milieuspiritualiteit*. In: Elzinga & Hogenhuis (red.). *Grond onder de voeten; duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kok, Kampen. pp. 42-54.

BESCHRIJVING VAN EEN BOEDDHABEELD

Hij staat al vele weken bovenop mijn computer: de Boeddha uit Java. Vaak als ik aan het schrijven was - en dat was heel wat - keek ik naar hem. Er was geen andere plaats om hem te observeren (dat was de opdracht), maar hier stond hij goed. Eigenlijk hoort hij thuis op ons plateau naast de aikidomat, bij de wierook, de Nepalese klankschalen, de tempelbellen, de Bhutaanse trompet, de standaard met houten oefenzwaarden, Piet's iaido-zwaard en de andere voorwerpen. Nu wordt het tijd om hem in de schijnwerpers te zetten. Daarna mag hij terug. Dit werkstuk is aan hem gewijd.

Hoe ziet mijn Boeddha eruit?

Het beeldje is nog geen twintig centimeter hoog; het is van brons, een beetje roestig en aftands. De kleur is bruinzwart maar vertoont hier en daar bleke vlekjes. De trekken zijn ruw en het oppervlak zit vol krassen en oneffenheden. In de binnenhoeken zit stof en roest. De Boeddha is goed gevormd, vrij slank en goed van proportie. Hij zit in rechtop de lotushouding. Achter zijn hoofd is een cobravormige plaat, met een punt naar boven als het blad van een *pipal*-boom.

Zijn hoofd is enigszins voorover gebogen, maar dat zie je pas als je hem van opzij bekijkt. Zijn haar zit in nette rijen krulletjes die doorlopen over zijn punthoofd heen. Zijn gelaatstrekken zijn sober weergegeven, maar vormen het meest verfijnde deel van het beeld. De oogleden zijn neergeslagen, de ogen niet meer dan liggende streepjes onder dunne hoge wenkbrauwen. De neus is lang, de mond klein maar vol. Op de plaats van zijn 'derde oog' zit een miniem knopje. Zijn oren zijn smal en langgerekt en eindigen van onderen in een ronde punt. Als je goed kijkt zie je een smalle ring strak om zijn hals, maar boven zijn rechterschouder is hij zo te zien afgesleten. Zijn rechtertepel is zichtbaar. Van zijn gewaad is bijna niets te zien, behalve een vage lijn van onder zijn rechteroksel in een schuine ronding naar zijn linkerschouder, waar overheen een duidelijke korte plooi hangt. Zijn linkerarm sluit aan op zijn lichaam; zijn linkerhand ligt op zijn schoot, met de palm open naar boven. Zijn rechterarm houdt hij iets naar buiten; de hand rust op zijn rechterknie, ook met de palm naar boven. De vingers van beide handen zijn duidelijk te onderscheiden.

Zijn rechterbeen is over zijn linkerbeen geslagen in de lotusknoop. Van zijn rechtervoet zijn de tenen zichtbaar, van zijn linkervoet duidt een verheffing in het brons hetzelfde aan. Om zijn rechterbeen zit ook iets als een ring. De Boeddha zit op de platte bovenkant van een ovaal voetstuk van ongeveer 3½ cm hoog. In de driehoek die zijn gevouwen onderbenen openlaten is een vaag geometrisch reliëf te zien dat suggereert dat hij ergens op zit - een kussentje? Het voetstuk is zo'n 7 cm breed, net zo breed als zijn knieën. De bovenrand is afgewerkt met een simpele versiering van korte streepjes. Het voetstuk vertoont een reliëf op de zijkant van grote ovale vlakken (ik weet dat ze lotusbloemen moeten voorstellen) en is in het midden horizontaal ingesnoerd. Onder de 'lotusbloemen' zit een massieve rand van enkele millimeters. Aan de achterkant loopt het voetstuk gewoon door, al heeft de onderrand over ca. 2 cm losgelaten en is het brons onder het linkerbeen met een lelijke naad afgewerkt. De rug is vrijwel geheel vlak. Er is verder niets aan te zien behalve de lijn van het gewaad dat van onder de linkerarm verticaal naar boven loopt tot de schouder.

Wat kan ik zeggen van mezelf als ik naar hem kijk? Ik denk dat ik die vraag mag stellen. Immers, de opdracht luidde: "beschrijf een boeddhabeeld". Hiervóór heb ik een zo feitelijk mogelijke beschrijving geven van het fenomeen, het waargenome. Maar dat is niet compleet zonder een beschrijving van de waarnemer, mijzelf dus. Pas als ik zeg wat het beeldje mij doet krijgt het betekenis. Net zoals de lezer van dit verhaal het geschrevene niet los kan maken van de schrijver (en zichzelf). Dus wat doet dit Boeddhabeeldje mij?

Ondanks de sobere weergave heeft hij 'persoonlijkheid'. Hij staalt sereniteit uit. Ik voel een ontroerde bewondering. Ik besef dat *ik* die emotie voel, niet de Boeddha zelf. Hij heeft die achter zich gelaten. Hij lijkt ver weg, maar toch 'levend' aanwezig. De omstandigheden raken hem niet, maar toch is hij betrokken bij alles om hem heen. Het lijkt alsof ik nu ga interpreteren, maar ik kan het niet anders uitdrukken. Misschien is het de toewijding van degene die hem ooit, ver weg, gemaakt heeft, die nu nog doorstraalt. Als dat zo is, ben ik met die onbekende maker verbonden zoals het boeddhisme leert.

Alle fenomenen zijn voorbijgaand, maar ze werken ook op elkaar in. Ik laat de Boeddha nog maar even op mijn computer staan.